श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

श्रीसुबोधिनी

श्रीकृष्णाय नमः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

सप्तमे कामतः प्रोक्तो विवाहस्तामसः परः ।
सात्त्विकश्च प्रसङ्गेन क्लेशेनोभे निवारिते ॥१॥
क्लेशापनोदनार्थाय चौर्यमत्र निरूप्यते ।
वाचिकं कायिकं चैव कायेन वचनेन च ॥२॥
सम्बन्धी च तथा भक्तः स्वापराधापनुत्तये ।
सत्यभामा जाम्बवती ताभ्यां सम्यक् निरूपिते ॥३॥
गुणा एतास्ततोऽग्रे तु विद्यारूपा निरूपिताः ।
एवमष्टौ महिष्यो हि सात्त्विक्यस्तु ततः पराः ॥४॥
विवाहाः सप्त कामेन कृपया तु सहस्रशः ।
विधितस्त्वेक एवोक्तो द्वयोरत्र निरूप्यते ॥५॥

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

દશમ સ્કંદ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય સાતમો

''રાજસ સાધન પ્રકરણ''

કારીકા :

કારિકા -૧ : સાતમા અધ્યાયમાં કામથી થએલા તામસ્ વિવાહ અને પ્રસંગથી થએલો બીજો સાત્વિક વિવાહ કહેલ છે. કલેશથી બંનેનું રક્ષણ કરેલ છે. (૧)

કારિકા - ૨ : અપકિર્તિ દૂર કરવા માટે અહીં ચોરીનું નિરૂપણ કર્યુ છે. વાણીની અને કાયાની અનુક્રમે કાયાથી અને વાણીથી દૂર કરેલી છે.(૨)

કારિકા -૩ : સંબંધીએ અને તે પ્રમાણે ભક્ત તે બેએ પોતાનો અપરાધ દૂર થાય તે માટે સત્યભામા અને જાંબુવતિને પરણાવી.(૩)

કારિકા- ૪ : આ ગુણરૂપ છે. પછી આગળ વિદ્યારૂપ પત્નીઓ કહેલી છે. એવી રીતે આઠ મહારાણીઓ છે. બીજી તો સાત્વિક છે.(૪)

કારિકા - ૫ : સાત વિવાહો કામથી થએલા છે. કૃપાથી તો હજારો વિવાહો થયા છે. વિધિ પ્રમાણે તો એક જ થએલો છે. અહીં બેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે.

रुक्मिण्या विवाहं पुत्रसम्पत्तिं चोक्त्वा, निमित्तवशात् सत्यभामाया विवाहमाह सत्राजित इति ।

श्रीशुक उवाच - सत्राजितः स्वतनयां कृष्णाय कृतकिल्बिषः ।
स्यमन्तकेन मणिना स्वयमुद्यम्य दत्तवान् ॥१॥

सत्राजित् शब्दः तकारान्तः । अकारान्तोऽपि सत्रान् रक्षकसहितानपि जयतीत्यर्थे क्विप् । सत्राणां जितं यस्मादिति क्तान्तेन बहुव्रीहौ अदन्तता भवति । एतदधीन एव महतामपि जय इति द्वितीयोर्थः । स्वतनयां स्वयमुद्यम्य दत्तवानिति । अप्रार्थितः अनभिप्रेतश्च । तथापि दाने हेतुः कृतकिल्बिष इति । कृतापराधः । तदपराधदूरीकरणार्थं स्यमन्तकेन मणिना सह । यत्कृते अपराधः

तदपराधनिमित्तं दण्डार्थे कन्यां च दत्तवान् । संक्षेपकथेयमिति केचित् । वस्तुतस्तु न समाधिभाषा । नह्युदारलीलावतः अपकीर्त्यादिकं समाधिकार्यं भवति । भक्तिसाधकानामेव चरित्राणां वक्तव्यजात् । कृतकिल्बिष इति । यथाकथञ्चिदपराधोऽपि सम्भवति । अतोऽनभिप्रतत्वेन कल्पान्तरत्वेन वा अवचनम् । वस्तुतः सत्यभामा सरस्वत्यंशा भूम्यंशा वेति तस्या विवाहार्थं तथोद्योगः भगवतैव कृतः । स्वीकारोऽत्र वक्तव्यो राजसानाम्, तदर्थं स्त्रीप्रकरणे सत्यभामादीनां परिग्रहमात्रमत्र वक्तव्यम् ॥१॥

नन्वाकाङ्क्षापूरणाभावता संक्षेपपरत्वमेव कुतो न भवतीति चेत् । मैवम् । मित्रविन्दाविवाहवद्यावदुक्तेनैव आकाङ्क्षानिवृत्तिसम्भवात् । विशेषं पृच्छति ।

રૂકિમણીનો વિવાહ અને તેને પુત્રની પ્રાપ્તિ કહીને નીચેના શ્લોકથી સત્યભામાનો વિવાહ કહે છે.

<u>શ્લોકાર્થ -૧ :</u> *જેને અપરાધ કર્યો હતો તેવા સમજીને પોતે ઉદ્યમ કરીને શ્યમંતક મણી સાથે પોતાની પુત્રી શ્રીકૃષ્ણને આપી. (૧)*

<u>ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી :</u>'સત્રાજીત' શબ્દ જેને અંતે 'ત' અને 'અ' હોય તેવો છે. સત્રાન એટલે રક્ષણ કરનાર અને તેને પણ જીતે છે. તે સત્રાજીત એમ બહુવ્રીહિ સમાસ થતાં. મોટા પુરૂષનો પણ જય આને આધીન છે. એવો અર્થ છે. તેવા સત્રાજીતે પોતે ઉદ્યમ કરીને પોતાની પુત્રી આપી. ભગવાને તે માટે પ્રાર્થના કરેલી નહતી. તેમ જ ઈચ્છા પણ જણાવી ન હતી. છતાં પુત્રી આપવાનું કારણ 'જેને અપરાધ કર્યો હતો' વિશેષણથી કહેલું છે. તેને અપરાધ કર્યો હતો તે દૂર કરવા શ્યમંતક મણી સાથે તેને દંડરૂપી પુત્રી આપી. કેટલાક એમ કહે છે કે આ ટૂંકી કથા કહી વાસ્તવીક રીતે વિસ્તાર સમાધિભાષા નથી. કારણ કે ઉદાર લીલાવાળા ભગવાનની અપકિર્તિ વિગેરે સમાધિ ભાષાનું કાર્ય નથી. કારણ કે ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે તેવા ચરિત્રો કહેવા યોગ્ય છે.

જેને અપરાધ કર્યો હતો એ વિશેષણથી હરકોઈ પ્રકારે અપરાધ થવાનું સંભવે છે. તેથી તે ઈચ્છેલું નહિ હોવાથી અથવા બીજા કલ્પમાં થએલ હોવાથી શુકે પોતે કહેલ નથી.

વાસ્તવીક રીતે સત્યભામા સરસ્વતિના અંશરૂપ અથવા ભૂમીના અંશરૂપ હતી. તેથી તેની સાથે પોતાન વિવાહ માટે તેવો પ્રયત્ન ભગવાને પોતે કરેલો જ નહિ. અહીં રાજસોનો ભગવાને કરેલ સ્વીકાર કહેવાનો છે. તે માટે સ્ત્રી પ્રકરાણમાં આ પહેલા શ્લોકથી જાણવાની ઈચ્છા પુરી થતી નથી. તો કથા ટુંકી કેમ નહિ ? એવી શંકામાં એમ ન માનવું કારણ કે ઈચ્છા પુરી થવાનું સંભવે છે. વધારે રાજા પૂછે છે.(૧)

राजोवाच - सत्राजित: किमकरोद्ब्रह्मन्कृष्णस्य किल्बिषम् ।
स्यमन्तक: कुतस्तस्य कस्माद्दत्ता सुता हरे : ।।२।।

सत्राजित इति । ब्रह्मन्निति ज्ञानार्थम् । कृष्णस्य सदानन्दस्य कथं वा कोऽप्यपराधं कुर्यात् । तत्रापि पालकस्य । अपराधनिमित्त: स्यमन्तको वा भगवद्भक्तानां कुत: । देवतान्तरभजनात् तथात्वे कथं वा तस्य निरोधे सम्बन्ध इति प्रश्नाभिप्राय: । विरूद्धानामपकारकरणं युक्तम् । तथा सति तेषां सर्वस्वेन सह कन्यादानं चायुक्तम्, तस्मात् कथमयमुभयात्मक इति । कस्माद्धेतो: सुतां दत्तवान् । कन्यापि सूर्यादेव प्राप्ता वरलब्धा, न तु तस्य औरसी, भगवान् नन्दपुत्र इव तस्यापि कन्येति पुराणान्तरव्यवस्था । अत एव यादवानां विवाहदोषो न शङ्कनीय: । अत्रापि 'स्त्रीरत्नं रत्नमेव च' ति वाक्यात् देवादेव प्राप्तमिति लक्ष्यते । भगवानपि अक्लिष्टकर्मा सगोत्रापक्षे विवाहं न कुर्यात् ।।२।।

विस्तरेण वक्तुं कथामारभते आसीदिति ।

<u>શ્લોકાર્થ -૨ :</u> હે બ્રહ્મન ! સત્રાજિતે શ્રીકૃષ્ણનો શું અપરાધ કર્યો? તેની પાસે સ્યંમતક કયાંથી ? તેને પુત્રી શા માટે આપી ?(૨)

<u>ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી :</u> હે બ્રહ્મન! એ સંબોધન શુકને આ બધું જ્ઞાન છે. તે જાણાવવા કરેલ છે. સદાનંદ કૃષ્ણનો અને તેમાં રક્ષણ કરનારનો અપરાધ કેવી રીતે થઇ શકે? વળી ભગવાનના ભકતો પાસે અપરાધ કેવી રીતે થઇ શકે? વળી ભગવાનના ભકતો પાસે અપરાધના કારણરૂપ શ્યમંતક કયાંથી હોય? બીજા દેવનું ભજન કરવાથી નિરોધ સાથે સંબંધ કેવી રીતે થાય? એવો

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

પ્રશ્નનો અભિપ્રાય છે.

વિરોધીઓ અપકાર કરે તે યોગ્ય છે પર સત્રાજિત વિરોધી હોય તો શ્યમંતક મણી સાથે પોતાની પુત્રનું દાન કરે તે ઘટતું નથી. તો આ સત્રાજીત બંને પ્રકારનો કેમ હતો એવો પ્રશ્ન છે. તેને શા પ્રયોજનથી પુત્રી આપી? કન્યા સૂર્યથી જ વરદાનથી પ્રાપ્ત થઇ હતી. પરંતુ તે ઔરસ પુત્રી ન હતી. ભગવાન નંદના પુત્ર હતા તેમ તેની પણ આ કન્યા હતી.એમ બીજા પુરાણોમાં પણ તેની કથા છે. તેથી જ યાદવો પરસ્પર વિવાહ કરતા એવો દોષ માનવો નહિ.અહીં પર સ્ત્રી રત્ન અને રત્ન પણ આપીશ એમ કહેલ હોવાથી તે સ્ત્રીરત્ન દેવ પાસેથી મેળવેલ એમ સૂચવેલું છે. કલેશ વગર કામ કરનાર ભગવાન પણ સમાન ગોત્રની હોય તો તેની સાથે વિવાહ ન કરે. (૨) વિસ્તારથી હવે કહે છે.

श्रीशुक उवाच - आसीत्सत्राजितः सूर्यो भक्तस्य परमः सखा ।

प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादात्सूर्यस्तुष्टः स्यमन्तकम् ॥३॥

स्वतन्त्रकथेयमित्यप्यासीदित्यनेन सूचितम् । सत्राजित आसीदिति भिन्नं वाक्यम् । तस्य महत्वं ख्यापयितुमाह । सूर्योऽपि भक्तस्य परमः सखा आसीदिति । भक्तस्य सख्यं शीघ्रं प्रयच्छतीति सूयर्वस्य स्वभावो वर्णितः । अनेन सूर्यः परमदयालुः, अल्पेऽपि भजने बहु प्रयच्छतीति निरूपितम् । ततो यज्जातं तदाह प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादादिति । मणिः स्यमन्तकः । कुत्रत्यो मरिरित्याकाङ्क्षायामाह सूर्य इति । स हि मणिं सूते । सर्वमेव सूर्यात्प्रभूतमिति तस्य मणिरुत्पादित इति लक्ष्यते । यतः प्रीतः, तस्य भक्त्या संतुष्टः, स्यमन्तकमुत्पादितवान् । उत्पाद्यापि ततोऽपि प्रीतः प्रकर्षेणादात् । तस्मिन् सामर्थ्यं स्थापयित्वा अदात् । प्रकार्षेणैव दानात् भोगार्थं भोगसाधनसम्पादनार्थं च तज्जातमिति लक्ष्यते ॥३॥

अतस्तस्य प्रथमतो भोगमाह स तं बिभ्रदिति ।

શ્લોકાર્થ - ૩ : સત્રાજિત થઇ ગયો. સૂર્ય ભક્તનો પરમ મિત્ર હતો. સૂર્યે પ્રસન્ન થઇ તેને મણી આપ્યો. સારીરીતે પ્રસન્ન થએલા સ્યમંતક મણી ઉત્તમ પ્રકારે આપ્યો. (૩)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : થઇ ગયો એ શબ્દથી એમ સૂચવ્યું છે કે આ સ્વતંત્ર સમાધિમાં નહિ જોએલી કથા છે. 'સત્રાજિત થઇ ગયો' એ જુદુ વાક્ય છે. 'સૂર્ય પણ ભક્તનો પરમ મિત્ર હતો' તે મિત્રને તુરત દાન કરે છે. તેથી સૂર્ય ઘણો દયાળું છે. અને થોડું ભજન કરતાં પણ ઘણું આપે છે. એમ તેના ગુણો કહેલ છે. 'પ્રસન્ન થઇ તેને મણિ આપ્યો' શબ્દથી કહેલ છે. મણિ એટલે સ્યમંતક મણી ક્યાંથી આવેલો તે જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી 'સૂર્ય ઉત્પન્ન કરનારે' શબ્દ યોજેલ છે. કારણ કે તે મણિ ઉત્પન્ન કરે છે. બધું જ સૂર્યથી ઉત્પન્ન થએલું છે. તેથી તે માત્ર મણિ જ ઉત્પન્ન કરેલો એવું અનુમાન થાય છે. તેને ભક્તિથી સારી રીતે પ્રસન્ન થઇ સ્યમંતક ઉત્પન્ન કર્યો અને પછી સારી રીતે ઉત્તમ પ્રકારે આપ્યો. એટલે તેનામાં શક્તિ મૂકીને અનુમાન થાય છે. (૩)

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

નીચેના શ્લોકમાં તેના ભોગનું કહે છે.

स तं बिभ्रन्मणिं कण्ठे भ्राजमानो यथा रविः ।
प्रविष्टो द्वारकां राजंस्तेजसा नोपलक्षितः ॥४॥

स्वतेजस्तस्मिंस्थापितमिति तद्धारणेन सूर्य एव धृतः । अत एव तत्प्रभावाद्यथा रविः, तथा भ्राजमानो जातः । स चेदन्यत्र तिष्ठेत्, न काप्यनुपपत्तिर्भवेत् । सूर्यश्च रक्षको भवेत् । स पुनस्तद्गृहीत्वा द्वारकास्थितान् भक्तान् वञ्चयन्निव समागतः । ततः सूर्येण उपेक्षित इत्यभिप्रायं वक्तुं तस्य द्वारकाप्रवेशमाह प्रविष्टो द्वारकामिति । राजन्निति सम्बोधनमन्यविषये अन्यो रक्षां न करोतीति ज्ञापयितुम् । तस्य मनोरथः सिद्ध इत्याह तेजसा नोपलक्षित इति ।

तस्य प्रभावः सर्वजनीनो जात इति वक्तुं लोकानां भ्रममाह तं विलोक्येति ।

શ્લોકાર્થ -૪ : હે રાજન! તે મણિને કંઠમાં ધારણ કરીને સૂર્યની પેઠે પ્રકાશતો દ્વારકામાં પ્રવેશેલો તે તેજને લીધે ઓળખાયો નહિ.(૪)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : સૂર્યે પોતાનું તેજ તે મણિમાં મૂકેલું. તેથી તેને ધારણ કરવાથી સૂર્યજ ધારણ કરાર્યો. તેથી મણિના પ્રભાવને લીધે જેમ સૂર્ય પ્રકાશે

તેમ પ્રકાશતો થયો. જો તે તેનું રક્ષણ કરનાર થાય. પર તે ધારણ કરીને દ્વારકામાં બધાને બતાવવા આવ્યો. તેથી સૂર્યે તેની દરકાર કરી નહિ. તે જણાવવા 'દ્વારકામાં પ્રવેશેલો' શબ્દોથી તેને દ્વારકામાં પ્રવેશ કર્યો તે કહેલ છે. હે રાજન ! એ સંબોધન 'તેજને લીધે ઓળખાયો નહિ' શબ્દોથી તેનો મનોરથ ફળ્યો એમ કહેલું છે. (૪)

તેનો પ્રભાવ સર્વના જાણવામાં આવ્યો તે હવે કહે છે.

तं विलोक्य जना दूरात्तेजसा मुष्टदृष्टयः ।
दीव्यतेऽक्षैर्भगवते शशंसुः सूर्यशङ्किताः ॥५॥

निकटे ज्ञायेतापि । दूरादेव तत्रापि तेजसा मुष्टदृष्टयः । स्वस्वामिनः स्थाने महान्तोऽपि समायान्तीति संतोषात् भगवत्स्थाने समागताः । भगवानपि अन्यासक्तः नास्य सन्मानननं करिस्यति, ततोऽयं अस्मान् विलम्बितः तेजसा पीडयिष्यतीति, सूर्यात् शङ्किताः लौकिकव्यसनरूपे द्यूते अक्षैर्दीव्यते भगवते शशंसुः । शतमक्षान् विजानातीति मध्येऽधिदेवन एव सभ्ये अक्षक्रीडेति विमर्शः । अन्यथा धर्मस्थापनार्थमवतीर्णः कथमक्षक्रीडां कुर्यात् । मुख्यं हि तद धर्मस्थानमिति । सूर्यस्य समागमनं बाधितं मत्वाह भगवत इति ॥५॥

सूर्यागमनेन स्वतोपि ज्ञातमहत्त्वाः स्तुत्वा भगवन्तं विज्ञापयन्ति नारायणेतित्रिभिः ।

<u>શ્લોકાર્થ - ૫ :</u> *તેને દૂરથી જોઈને, તેજને લીધે નાશ પામેલી દૃષ્ટિવાળા સૂર્યથી ભય પામેલા માણસોએ પાસાથી રમતા ભગવાનને કહ્યું. (૫)*

<u>ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી :</u> તે નજીક હોય તો ઓળખાય પણ ખરો પણ દૂરથી જ તેને જુઓ અને તે તેજથી નાશ પામેલી દૃષ્ટિવાળા થયા. પોતાના સ્વામીના રહેઠાણે મોટા પુરૂષો પણ આવે છે એમ સંતોષને લીધે તેઓ ભગવાનના રહેઠાણે આવ્યા.

ભગવાન પણ બીજા કાર્યમાં રોકાએલા હોઈ આનું સન્માન કરશે નહિ તેથી ખોટી થએલો આ તેજથી આપણને દુઃખ દેશે. એમ સૂર્યના ભયથી

તેઓએ ભગવાન પાસાની રમત કરતા હતા. તેને કહ્યું સો પુરૂષ પાસાની રમત જાણે છે. તેથી વચ્ચમાં જુગાર ખેલવાનાં દિવસે સારા પુરૂષની રમતમાં પાસાની રમત ગણાય છે. એવો નિર્ણય થાય છે. તેમ ન હોય તો ધર્મનું સ્થાપન કરવા અવતરેલા ભગવાન પાસાની રમત કેમ રમે? કારણ કે તે રમત અધર્મનું સ્થાન છે. 'ભગવાન' શબ્દ યોજીને સૂર્યનું આવવાનું વિઘ્નરૂપ થશે એમ સૂચવેલ છે. સૂર્યના આવવાથી તેમને સ્તુતિ કરી તે ત્રણ શ્લોકથી કહે છે. (૫)

VIBRANT PUSHTI
VADODARA

नारायण नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर ।

दामोदरारविन्दाक्ष गोविन्द यदुनन्दन ॥६॥

एष आयाति सविता त्वां दिदृक्षुर्जगत्पते ।

मुष्णन्गभस्तिचक्रेण नृणां चक्षूंषि तिग्मगुः ॥७॥

नन्वन्विच्छन्ति ते मार्गं त्रिलोक्यां विबुधर्षभाः ।

ज्ञात्वाद्य गूढं यदुषु द्रष्टुं त्वां यात्यजः प्रभो ॥८॥

नारायणपदं सूर्यान्तर्यामी नारायण इति तस्मिन्नागते अन्तर्यामिप्रेरणव्यतिरेकेण कार्यं न सिध्यतीति विज्ञापनार्थं सूर्यागमनं सम्भवीति हेतुरुक्तः । अतस्ते नमः । नमस्कारमात्रं वा अस्मत्साध्यमिति । शङ्खचक्रगदाधरेति । शेषशायिनं नारायणं व्यावर्तयति । नारायणत्वं वा स्थापयन्ति । दामोदरेति भक्तकृपालुत्वम्, तादृशस्यात्रागमने हेतुरुक्तः । अरविन्दाक्षेति । समागतस्य तापापनोदनं कार्यमुक्तम् । गोविन्देति तथाकरणे आवश्यकत्वम् । यतोऽयमिन्द्रो जातः । किञ्च, यदुनन्दनेति तदर्थमेवावतीर्णः ।

अत एवात्र बहु कार्यं तवास्तीति स्वत आगमनाभावात् स्वयमागत इत्याहुः एष आयातीति । आगतस्य विज्ञाप्यमस्तीत्याहुः सवितेति । प्रसवितायम् । सांप्रतं च भगवान् लीलया च तिष्ठतीति तदनुगुणप्रसवार्थं प्रष्टुमागत इत्यर्थः । प्रश्नस्तु दूतद्वारापि सम्भवतीति विशेषमाहुः त्वां दिदृक्षुरिति । स्नेहाभावेऽपि दर्शनमावश्यकमित्यत्र हेतुमाहुः जगत्पत इति । स्वस्य निवेदन हेतुं वदन्त आहुः

मुष्णन्गभस्तिचक्रेणेति। दूरे स्थितस्य गर्भस्तयोऽल्पीयांसः समायान्ति, निकटे तु गर्भस्तिचक्रेण पीडयति । नृणामित्यल्पसत्त्वता । तर्ह्ययं दोषो निवारणीय इत्याशङ्क्य तस्य स्वाभाविकोऽयमित्याह नृणां चक्षूंषि तिग्मगुरिति । ज्ञानप्रदो भगवान् अत्र समागतः । ज्ञानसाधनमेव दूरीकरोतीति प्रतिविधेयः ।

ननु तथापि भवन्तोन्तरज्ञाः, तन्निवारयतेति चेत्, तत्राह मन्वन्विच्छन्तीति । देवाः समागच्छन्तः कथं वारणीयाः, तत्रापि स्वप्रभुं द्रष्टुम्, तत्रापि विबुधर्षभाः । किञ्च । अद्य यदुषु गूढं ज्ञात्वा समागताः । तत्र यदि कश्चिन्निवारणं कुर्यात्, तदा अनेनैव प्रतार्यत इति तमेव मारयेयुः । ननु तथापि सूर्यो नायास्यति, स हि सर्वदा व्यापृतः, तत्राह द्रष्टुं वायात्यज इति । ब्रह्मा वा द्रष्टुमायाति । अवतीर्णस्य रूपान्तरस्वीकारणेनान्यथात्वे पूर्वव्यवहारोऽनुचित इत्याशङ्क्याह प्रभो इति । हे सर्वसमर्थ ॥८॥

तदा भगवान् कर्म न परित्याज्यमिति स्वयं तथैव स्थितः प्रजानां मोहं दूरीकृतवानित्याह निशम्येति ।

<u>શ્લોકાર્થ - ૯ :</u> *હે નારાયણ ! હે શંખ, ચક્ર, ગદા ધારણ કરનારા ! હે દામોદર ! હે કમળ જેવા નયનવાળા ! હે ગોવિંદ, હે યદુનંદન ! આપને નમસ્કાર હો ! (૯)*

<u>ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી :</u> નારાયણ શબ્દનો અર્થ એવો છે કે નારાયણ સૂર્યના અન્તર્યામી છે. એટલે તે ભૂતળ ઉપર પધારતાં તેની પ્રેરણા વગર કાર્ય સિદ્ધ થાય નહિ તેથી વિજ્ઞપ્તિ કરવા સૂર્યને આવવાનું કારણ કહેલ છે. તેથી 'આપને નમસ્કાર હો' ! અથવા હમારાથી ફક્ત તમને નમસ્કાર થઈ શકે એમ છે એવો અર્થ છે. 'શંખ, ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનાર શબ્દોથી સૂચવે છે કે આ શેષ પર શયન કરનાર નારાયણ નથી. આથી શ્રીકૃષ્ણમાં નારાયણપણું સિદ્ધ થયું. દામોદર ! શબ્દથી ભક્તો ઉપર કૃપા કરનાર તે અહીં પધારવાનું કારણ કહેલ છે. 'કમળ જેવાં નયનોવાળા' શબ્દથી ભુતળ ઉપર પધારેલા ભગવાનનું બીજાનું દુઃખ દૂર કરવાનું કહેલ છે. 'ગોવિંદ' શબ્દથી તે માટે જ અવતરેલા છે એમ કહેલ છે. (૯)

VIBRANT PUSHTI VADODARA

અહીં આપણને ઘણું કાર્ય હોવાથી તમો સૂર્ય પાસે આવ્યા નહિ તેથી તે પોતે આવ્યો તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

શ્લોકાર્થ - ૭ : હે જગતના પતિ માણસોના નયનોને કિરણોના સમુહથી આંજી દેતો આપનાં દર્શનની ઈચ્છાવાળો આ સૂર્ય આવે છે. (૭)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : આવીને તેને વિજ્ઞપ્તિ કરવાની છે એમ સૂર્ય શબ્દથી કહેલું છે. આ ઉત્પન્ન કરનારો છે. અને હમણાં ભગવાન લીલાથી રહે છે. તેથી તે લીલાને અનુકુળની ઉત્પત્તિ થાય એમ પૂછવા આવે છે એવો અર્થ છે. પ્રશ્ન તો દૂત દ્વારા પણ થઇ શકે તેથી આપના દર્શનની ઈચ્છાવાળો વિશેષણથી કહે છે. આપણા ઉપર સ્નેહ ન હોય તો પણ દર્શનની ઈચ્છા જરૂર છે. એમ હે 'જગતના પતિ' એ સંબોધનથી કહે છે. 'કિરણોના સમુહથી આંજી દેતો' શબ્દથી પોતે ભગવાનને નિવેદન કરવાનું કારણ કહેલું છે. 'માણસોના' શબ્દથી થોડા સત્વવાળા હોવાનું જણાવે છે. ત્યારે આનો તે દોષ દૂર કરવો જોઈએ એવી શંકા થાય તેથી 'તિક્ષ્ણ કિરણોવાળા માણસોના નયનોને આંજી દેતો' શબ્દોથી તેનો આ સ્વભાવિક દોષ કહેલ છે. જ્ઞાન આપનાર ભગવાન અહીં પધારેલ છે ત્યારે જ્ઞાનના સાધનને દૂર કરે છે. તેથી તેનો ઉપાય કરવો જોઇએ. (૭)

શ્લોકાર્થ - ૮ : ખરેખર ! ઉત્તમ દેવો ત્રણ લોકમાં આપના માર્ગને શોધે છે. હમણાં યાદવોમાં છુપાયેલા જાણીને આવે છે. અથવા બ્રહ્મા આપનાં દર્શન કરવા આવે છે. (૮)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : દેવો આવે છે તેમને કંઇ રીતે અટકાવવા ? તેમાં પણ પોતાના પ્રભુના દર્શન કરવા આવતાં તેમને કેવી રીતે અટકાવવાં ? વળી હમણાં આપણને યાદવોમાં છુપાએલા જાણીને આવે છે. તેમાં જો કોઇ અટકાવે તો આજ અમને ઠગે છે એમ માની તેને હણે.

છતાં પણ સૂર્ય નહિ આવતો હોય કારણ કે તે હમેશાં આકાશમાં ફરવામાં રોકાએલો છે એવી શંકા થાય અથવા બ્રહ્મા દર્શન કરવા આવે છે. અવતરેલા ભગવાન બીજુરૂપ ધારણ કરવાથી જુદા પ્રકારના થતાં પહેલાંનો વ્યવહાર યોગ્ય નથી. તેથી હે પ્રભુ ! એવું સંબોધન છે. (૮)

તે વખતે કર્મનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ તે હવે કહે છે.

श्रीशुक उवाच - निशम्य बालवचनं प्रहस्याम्बुजलोचन: ।
प्राह नासौ रविर्देव: सत्राजिन्मणिना ज्वलन् ॥९॥

बालानां अज्ञानां वचनम् । ते हि स्वोत्कर्षमेव विचारयन्ति । नतु निमित्तम् । तथैतेऽपि स्वोत्कर्षत्वेन मदुत्कर्षमेव भावयन्ति । ततो यं कश्चन समागच्छन्तं महत्वेन मत्सम्बन्धित्वेन च कल्पयन्ति । तस्मात् स्वोत्कर्षपरान् अज्ञान् दृष्ट्वा प्रहस्य दृष्ट्यैव तेभ्य: सुखं दत्तवानित्याह **अम्बुजलोचन** इति । असौ देवरूपो रविर्न भवति, किन्तु रवेस्तेजो । रविभक्तश्चायं भवति, तेन देवपदं संगच्छते, किन्तु सत्राजिदयम् । कथमेवं जात इति चेत्, तत्राह **मणिना ज्वलन्निति** ॥९॥

मणिना तस्य भोगमुक्त्वा अर्थसम्पत्तिमाह सत्राजित्स्वगृहमिति ।

<u>શ્લોકાર્થ -૯ :</u> અજ્ઞાનીઓનું વચન સાંભળીને કમળ જેવા નયનોવાળા ભગવાને હસીને કહ્યું કે આ સૂર્યદેવ નથી. મણીથી પ્રકાશતો સત્રાજિત છે. (૯)

<u>ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી :</u> 'બાળાનાં' અજ્ઞાનીઓનું તે વચન હતું. તેઓ કારણ જાણતા નથી. પણ પોતાની સરસાઇનો વિચાર કરે છે. તેથી જે કોઇ આવતો હોય તેને મોટો અને મારો સંબંધિ માને છે. તેથી તે અજ્ઞાનીઓને જોઇને ભગવાને હસીને કહ્યું. તેમને પોતાની દૃષ્ટિથી સુખ આપ્યું એમ 'કમળજેવા નયનોવાળા' શબ્દથી કહેલું છે. આ સૂર્યદેવરૂપ નથી. પરંતુ સૂર્યનું તેજ છે. અને આ સત્રાજિત સૂર્યનો ભક્ત છે. તેથી દેવ શબ્દ બરાબર વાપર્યો છે.પરંતુ આ સત્રાજિત છે. આવો પ્રકાશીત કેવી રીતે થયો. એવી શંકા થાય તેથી 'માણીથી પ્રકાશતો' વિશેષણ યોજેલ છે. (૯)

નીચેના શ્લોકથી મણિથી તેને ધનની પ્રાપ્તિ થવાનું જણાવે છે.

सत्राजित्स्वगृहं श्रीमत्कृतकौतुकमङ्गलम् ।
प्रविश्य देवसदने मणिं विप्रैर्न्यवेशयत् ॥१०॥

भगवत्कृपा पूर्वमेव श्रीमत्कृतापिन कौतुकानि मङ्गलानि च मत्र । अनेन

धर्मकामौ निरूपितौ । एवं स्वतः सिद्धत्रिवर्गं गृहं प्रविश्य तत्र भक्त्यतिशयात् देवसदने देवपूजागृह दैत्यानां प्रवेशाभावाय विप्रैः सह मन्त्रपूर्वकं मणिं न्यवेशयत् । नितरां स्थापितवान् ॥१०॥

स्थापितस्य फलमाह दिने दिने इति ।

શ્લોકાર્થ - ૧૦ : જેમાં ઉત્સવ અને મંગલ કરાવેલ છે. તેવા સંપતિવાળા પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કરી સત્રાજિતે દેવમંદિરમાં મણિને બ્રાહ્મણો પાસે મુકાવ્યો. (૧૦)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : ભગવાનની કૃપાથી જેમાં ઉત્સવ અને મંગલ કરાવેલ છે. તેવું સત્રાજિતનું ઘર થયું. આથી ધર્મ અને કામ બંને જણાવ્યા એવી રીતે ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણનો સમુહ જેને પ્રાપ્ત થએલો છે તેવા ઘરમાં પ્રવેશ કરીને સત્રાજિતે તે મણિમાં પોતાની ઘણી ભક્તિ હોવાને લીધે 'દેવસદને' દેવની પૂજા કરવાના મંદિરમાં બ્રાહ્મણો પાસે મંત્રપૂર્વક મણિને સારી રીતે મૂકાવ્યો. (૧૦)

હવે તેનું ફલ કહે છે.

दिने दिने स्वर्णभारानष्टौ स सृजति प्रभो ।
दुर्भिक्षमार्यरिष्टानि सर्पाधिव्याधाधयोऽशुभाः ।
न सन्ति मायिनस्तत्र यत्रास्तेऽभ्यर्चितो मणिः ॥११॥

पञ्चमणमात्रं भारः, चत्वारिंशद्धरणानि मण उच्यते मानविशेषः । ते चाष्टौ । चत्वारिंशन्मणान् सुवर्णस्य प्रत्यहं सृजति । सविता हि तस्य मूलम् । अतोऽयमपि प्रसविता । प्रभो इति सम्बोधनं तदाकाङ्क्षाभावाय । न केवलमिष्टसाधकत्वम्, किन्त्वनिष्टनिवारकत्वमपीत्याह दुर्भिक्षेति । अनावृष्टिकृतं दुर्भिक्षम् । मारी शीतलादिदेवाधिष्ठितव्याधिमरणम् । अरिष्टान्यन्यानि आधिव्याधिहेतुभूतानि । आधिव्याधयश्च । अशुभाः स्वप्नादयोऽपि । मायिनो राक्षसाः पूतनादयः । यत्रायमभ्यर्चितो मणिस्तिष्ठति, तत्र नैते भवन्तीति मणेर्दृष्टसामर्थ्यं निरूपितम् ॥११॥

अयोग्ये महान् धर्मो न युक्त इति विचार्य भगवान् अनेन मणिना सत्राजितो नाशो

VIBRANT PUSHTI VADODARA

भविष्यतीति, स्वपुरे च नाशो न युक्त इति, देवान्तराणामत्र सामर्थ्याभावात् तत्प्रसादोऽपि व्यर्थ इति, तस्य लोकद्वयेष्टसिद्ध्यर्थं यावद्द्रव्यं तत उत्पद्यते, तावद्ग्रामादिद्वारा तस्मै दापयित्वा, उग्रसेनाय मणिं दापयितुं सत्राजितं प्रति किञ्चिदुक्तवानित्याह स याचित इति ।

શ્લોકાર્થ - ૧૧ : હે પ્રભુ ! દિવસે દિવસે તે આઠ ભાર સોનું ઉત્પન્ન કરતો જ્યાં તે મણિ રહેતા ત્યાં દુકાળ, અનિષ્ટ, સર્પ, મનના રોગ દેહના રોગ, અશુભ અને માયાવાળાઓ રહેતા નહિ. (૧૧)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : ભાર એટલે પાંચ માણ. ૪૦ શેરે એક માણ થાય. તે તોલનું માપ છે. તે આઠ એટલે ચાલીસ માણ સોનું દરરોજ ઉત્પન્ન કરતો. કારણ કે તેની ઉત્પત્તિ સૂર્યથી થએલી તેથી આ મણિ ઘણું ઉત્પન્ન કરનારો હતો. હે પ્રભુ ! એ સંબોધન કરેલું છે. મણિ માત્ર ઈચ્છેલું પ્રાપ્ત કરાવનાર ન હતો. પણ અનિષ્ટને પણ દૂર કરતો ઈચ્છેલું પ્રાપ્ત કરાવનાર ન હતો પણ અનિષ્ટને પણ દૂર કરતો એમ કહેલ છે. દુકાળ એટલે વરસાદ ન વરસવાથી અનાજની તંગી.મારી એટલે વ્યાધિથી થતાં મરણ. અરિષ્ટ એટલે મનના અને દેહના રોગના કારણરૂપ મરણનાં ચિન્હો.મનના રોગો, દેહના રોગો અશુભ સ્વપ્નો -રાક્ષસો -પુતના વિગેરે માયાવાળાઓ જ્યાં પુજેલા આ મણિ રહેતો ત્યાં રહેતા નહિ. તેનું સામર્થ્ય હતું. (૧૧)

અયોગ્ય પુરૂષમાં મોટો ધર્મ યોગ્ય નથી એમ વિચારી આ મણિને લીધે સત્રાજિતનો નાશ થશે અને પોતાના શહેરમાં તેનો નાશ થાય તે ઠીક નહિ. બીજા દેવોની અહીં દ્વારકામાં તેનો નાશ થાય તે ઠીક નહિ. બીજા દેવોની અહીં દ્વારકામાં સત્તા નથી તેથી તેની કૃપા પણ નકામી છે. એવા હેતુથી એવો હેતુથી સત્રાજિતને ભગવાને ઉગ્રસેનને મણિ અપાવવા માટે કાંઈક કહ્યું તે હવે કહે છે.

स याचितो मणिं क्वपि यदुराजाय शौरिणा ।
नैवार्थकामुकः प्रादाद्याच्ञाभङ्गमतर्कयत् ॥१२॥

क्वापीति । कियत्कालं प्रयच्छ । यावता मृत्युरुपगच्छति । ततः स्वयमेव ग्राह्यमिति भगवदभिप्रायो बोधितः । ननु तस्यैव मृत्युर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

यदुराजायेति । शौरिणेति सामर्थ्यं दापने निरूपितम् । लौकिकपक्षपातश्च । तथापि न दत्तवानित्याह नैवार्थकामुक इति । स ह्यर्थमेव कामयते सिद्धम्, न तु मृत्युनिराकणमपि, अतो न प्रादात् । यथैवायं न याचते, तथोपायं च विचारितवान् । सूर्यो वक्तव्यः, तद्द्वारा उपद्रवश्च कारणीयः, ततो न याचिष्यतीति याञ्चाभङ्ग तर्कितवान् ॥१२॥

एवं दोषद्वयं तस्य निरूपितम् । आज्ञोल्लङ्घनमपकारचिन्तनं चेति । तत्र स्वस्यैवापकारो जातः । आज्ञाभङ्गफलं मृत्युरपि जात इत्यध्यायद्वयेन निरूप्यते । एतादृशोऽपि मणिः भगवद्भावरहितः अनर्थपर्यवसायी जात इति निरूपयन् भगवदाज्ञाल्लङ्घनात् तदीयानां बुद्धिरेव दुष्टा जातेति, पूज्यमपि मणिं सत्राजिन्मात्रपरिधेयं च, भक्तस्यैव भगवद्धर्मा उपकारिण इति सामन्यं तं मणिं ज्ञात्वा प्रसेनोऽपि तत्प्रतिष्ठार्थं तद्भ्राता कण्ठे उन्मुच्यगत वानित्याह तमेकदेति ।

<u>શ્લોકાર્થ - ૧૨ :</u> કાંઇ સમયે શૌરીએ યાદવોનારાજા માટે તેની પાસે મણિ માગ્યો. ધનની કામનાવાળાએ તે નજ આપ્યો અને માગણી ન થાયતે માટે વિચાર કરવા લાગ્યો. (૧૨)

<u>ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી :</u> કોઇ સમયે શબ્દથી જેટલા સમયમાં તારૂં મૃત્યું દૂર થાય તેટલા સમય માટે તુ મણિ આપ અને પછી તું પોતે પોતાની પાસે રાખજે. પણ મણિ હોય તેનું જ મૃત્યુ થાય એવી શંકા થાય તેથી 'યાદવોના રાજા માટે' શબ્દ યોજેલ છે. 'શૌરિએ' શબ્દથી મણિ ઉગ્રસેનને આપવાનું જણાવેલ છે. છતાં મણિ તેને આપ્યો નહિ. એમ 'ધનની કામનાવાળાએ' શબ્દોથી તે મણિ ન જ આપ્યો. કારણ કે તે પ્રાપ્ત થએલ ધનથી કામના રાખતો હતો. પણ મૃત્યુની દૂર કરવાની કામના નહતો રાખતો. તેથી તેને ન આપ્યો.

ભગવદભાવ વિનાનો આવો મણિ નુકશાનકારક થયો એમ જણાવતાં ભગવાનની આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનથી તેમની બુદ્ધિ જ દુષ્ટ થઇ તેથી ભગવાનના ગુણો ભક્ત ઉપર જ ઉપકાર કરનારા હોવાથી માત્ર સત્રાજિતને પહેરવા યોગ્ય તે પૂજ્ય મણિને સામાન્ય મણિ જાણીને તેનો ભાઇ પ્રસેન તેની પોતાની કિર્તી થાય તે માટે કંઠમાં મણિ રાખીને મૃગયા રમવા ગયો એમ નીચેના

શ્લોકથી કહે છે. (૧૨)

तमेकदा मणिं कण्ठे प्रतिमुच्य महाप्रभम् ।
प्रसेनो हयमारुह्य मृगयां व्यचरद्वने ॥१३॥

कण्ठे मणिं प्रतिमुच्य एतत्प्रभया मृगा अन्धा भविष्यन्ति, ततो धर्तव्या इति, महाप्रभं सूर्यवत्प्रकाशमानम्, प्रसेनः, प्रकृष्टसेनायुक्तोऽपि एकाकी हयमारूह्य मृगयां कर्तुं व्यचरत् । मृगा यान्त्यस्यामिति मृगनाशिका राजलीला मृगया, तामुद्दिश्य वने व्यचरत् ॥१३॥

महाप्रभत्वात् असहिष्णुः सिंहः तं हत्वा मणिं नीतवानित्याह प्रसेनमिति।

શ્લોકાર્થ : *એક સમયે તે ઘણા તેજસ્વી મણિને કંઠમાં પહેરીને ઘોડા ઉપર બેસીને પ્રસેન વનમાં મૃગયા કરવા ગયો. (૧૩)*

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : આના તેજથી જનાવરો આંધળા થશે અને પછી પકડાશે એવા વિચારથી તે તેજસ્વી મણિને કંઠમાં પહેરીને પ્રસેન એકલો ઘોડા ઉપર બેસીને મૃગયા કરવા ફરતો હતો. મૃગયા એટલે જાનવરોને નાશ કરવાની રમત. તે ફરતો હતો. (૧૩)

મણિ ઘણા તેજવાળો હોવાથી તેના તેજનો વિરોધ કરનાર સિંહ તે પ્રસેનને હણીને મણી લઈ ગયો. તે હવે કહે છે.

प्रसेनं सहयं हत्वा मणिमाच्छिद्य केसरी ।
गिरिं विशञ्जाम्बवता निहतो मणिमिच्छता ॥१४॥

अलौकिकेनोपायेन न मृगा हन्तव्याः, भगवांस्तेषु नालौकिकं दत्तवानिति, मृगयैव तदर्थं निर्मिता । तेषां वधं मणिना चिन्तयन् तेनैव स्वमृत्युं प्राप्तवान् । स मणिर्दैवरूप इति क्रुद्धो मणिर्यत्रैव स्थितः, तमेव घातयतीति परम्परया बहूनां वध उच्यते । हयसहितं प्रसेनं हत्वा मणिः केसरिणा गृहीतः । सोऽपि निकृष्टस्थाने मणिं नयन् गिरिं विविक्षन् कन्दरां प्रविशन् जाम्बवता निहतः । ननु महान् सः, किमिति सिंहं हतवान्, तत्राह मणिमिच्छतेति । अहतः सिंहो मणिं न मुञ्चतीति ॥१४॥

तस्य मणेः प्रयोजनमाह सोऽपि चक्र इति ।

<u>શ્લોકાર્થ - ૧૪ :</u> પ્રસેનને ઘોડા સાથે હણી, મણી પડાવી લઇ સિંહ પર્વતમાં પ્રવેશ કરતો હતો ત્યારે મણીની ઇચ્છાવાળા જાંબુવાને તેને હણ્યો. (૧૪)

<u>ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી :</u> અલૌકિક ઉપાયથી જાનવરોને હણવા ન જોઇએ કારણ કે ભગવાને તેઓને અલૌકિકતા આપેલ નથી. તેને હણવા મૃગયાજ નકિક કરેલ છે. મણિને લીધે જ તે મરણ પામ્યો. તે મણિ દેવરૂપ હોવાથી, કોપેલો મણિ જેની પાસે રહે તેની જ હત્યા કરાવે છે. એમ પરંપરાથી કહેવામાં આવેલ છે. ઘોડા સાથે પ્રસેનને હણીને સિંહે મણિ લીધો. પર્વતમાં પ્રવેશ કરતાં તેને જાંબુવાને હણ્યો.

તે જાંબુવાન મોટા મનવાળો હતો તો તેને સિંહને કેમ હણ્યો? એવી શંકા થાય તેથી 'મણિની ઇચ્છાવાળો' વિશેષણ યોજેલ છે. તેને સિંહને હણ્યો તે સિવાય સિંહ મણિ મુકતો ન હતો. (૧૪)

જાંબુવાનને તે મણિનું જે પ્રયોજન હતું તે હવે કહે છે.

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

सोऽपि चक्रे कुमारस्य मणिं क्रीडनकं बिले ।
अपश्यन्भ्रातरं भ्राता सत्राजित्पर्यतप्यत ॥१५॥

बिले स्वस्थानविवरे कुमारस्यातिबालकस्य (स्थाने) क्रीडनकं क्रीडासाधनं चक्रे । एतावदेकेनैव दिनेन निर्वृत्तम् । ततो भ्रातृस्नेहात् भ्रातरमपश्यन् सत्राजित्पर्यतप्यत । मणिरपि गतो, भ्रातापि गत इति ॥१५॥

ततः किं जातमिति विचारे भ्रातुरिवास्यापि दुर्बुद्धिरुत्पन्नेत्याह प्रायः कृष्णेनेति ।

<u>*શ્લોકાર્થ - ૧૫ :*</u> *તેને પણ ગુફામાં મણિને કુમારનું રમકડું બનાવ્યું. ભાઇને નહિ જોતાં ભાઇ સત્રાજિત દુઃખી થયો. (૧૫)*

<u>ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી :</u> ગુફામાં નાના બાળકના રહેવાના સ્થાનમાં મણિને રમવાનું સાધન બનાવ્યું. આટલું એક જ દિવસમાં થયું. પછી ભાઇને શોધવા માટે શત્રાજિતે માણસો મોકલ્યા. પણ તે કોઇ જગ્યાએ પણ મળ્યો નહિ. તેથી ભાઇના સ્નેહને લઇને ભાઇને નહિ જોતાં સત્રાજિત દુઃખી થયો

કારણ કે મણિ પણ ગુમાવ્યો અને ભાઈ પણ ગુમાવ્યો. (૧૫)

પછી શું થયું ? ભાઈની પેઠે સત્રાજિતની પણ બુદ્ધિ દુષ્ટ થઈ તે નીચેનાં શ્લોકથી કહે છે.

प्राय: कृष्णेन निहतो मणिग्रीवो वनं गत: ।
भ्राता ममेति तच्छ्रुत्वा कर्णे कर्णेऽजपञ्जना: ॥१६॥

अयमपि गत: । भगवान् स्वतोऽन्येन वा स्वयमपि मृगयां गतो मारितवानिति । प्राय इत्युत्कटा कोटि: । कृष्ण एव समर्थो मणिगुणान् दूरीकर्तुम् । हेतुश्चाप्यस्मि । मणि: पूर्वं याचित इति, वने च मारणे न कोऽपि ज्ञास्यतीति । एवं निश्चित्य भगवति क्लिष्टमारोपितवान् । ननु केनापि नोच्यते, कथं त्वं कल्पयसीत्याशङ्क्याह भ्राता ममेति । मम तु प्रिय इत्यहं ब्रवीमि, अन्य: किमर्थं वक्ष्यतीति भाव: । तद्गृह उक्तं भार्यादिस्थाने, पश्चात्कर्णे कर्णे समागतमजपन् । मन्त्रवत् शनै: भगवत्कीर्तिमुक्तवान् । यतो जन:, नह्यल्पेन दोषेण जन्ममरणादिकं प्राप्नोति ॥१६॥

पूर्वं भगवान् विदितवृत्तान्तोऽपि लोकन्यायेनैव व्यवहरन् स्वयमपि श्रुत्वा आप्तमुखात् तत्प्रतीकारार्थं यत्नं कृतवानित्याह भगवानिति ।

<u>શ્લોકાર્થ-૧૬:</u> *કંઠમાં મણિ રાખીને વનમાં ગયેલા મારા ભાઈને ઘણું કરી શ્રીકૃષ્ણે મારી નાખ્યો છે. એમ તેને કહ્યું. તે સાંભળીને જનો એકબીજાને કહેવા લાગ્યા. (૧૬)*

<u>ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી :</u> આ પ્રસેન મૃગયા કરવા ગએલો, ભગવાન પણ મૃગયા કરવા પધારેલા. તેમને પ્રસેનને હણ્યો અથવા બીજા પાસે હણાવ્યો. તે 'ઘણું કરી' શબ્દથી કહેલ છે. આ ઉત્તમ માન્યતા છે. શ્રીકૃષ્ણ મણિના ગુણોને હટાવવા શક્તિવાળા છે. વળી પહેલાં તેમને મણિ માગેલો અને વનમાં કોઈને ખબર નહિ પડે એમ વિચારી હણવાનું કારણ કહી તહોમત મૂક્યું. કોઈ પણ એક કહેતું નથી. તો તે કેમ એવો વિચાર કર્યો ? એવી શંકામાં 'મારો ભાઈ' શબ્દ યોજેલ છે. મને તો મારો ભાઈ પ્રસેન વ્હાલો હતો. તેથી હું કહું છું. તેને સ્ત્રીઓને આ કહેલું . તેથી એકબીજાના કાને વાત આવતાં લોક ધીરે ધીરે બોલવા લાગ્યા.

મંત્રની પેઠે ભગવાનની અપકિર્તિ બોલતા હતા. કારણ કે જન એટલે જન્મ લેનારા હતા.હલકા દોષથી જન્મમરણ પ્રાપ્ત થતા નથી. (૧૬)

ભગવાન પહેલાં આ વૃતાંત જાણતા હતા. છતાં લોકના નિયમ મુજબ વ્યવહાર કરતાં તેનો ઉપાય કરવા પ્રયત્ન કર્યો. તે કહે છે.

VIBRANT PUSHTI
VADODARA

भगवांस्तदुपश्रुत्य दुर्यशो लिप्तमात्मनः ।

मार्ष्टुं प्रसेनपदवीमन्वपद्यत नागरैः ॥१७॥

तद्वृत्तान्तं श्रुत्वा आप्तमुखात् अकस्माद्वा उपश्रुत्य । उपश्रुतिः सर्वानेव ज्ञापयति। ततस्तत्प्रतीकारार्थं प्रवृत्त इति वक्तुं निराकणीयत्वे हेतुमाह दुर्यशो लिप्तमिति । दुर्यशस आलिप्तमालेपनं लेपवदुपर्यपि प्रतिभासनम् । आत्मन इति । यदि भगवान् न दूरीकुर्यात्, सर्वेषामात्मा स्वयमिति तद्दोषे कस्यापि मुक्तिर्न भवेत्। अतो युक्तमेव तन्निराकणम् । तल्लोकन्यायेनैव कर्तव्यमिति प्रसेनपदवी नागरैः पदमार्गाभिज्ञैः तद्गतमार्गमन्वपद्यत । तेनैव मार्गेण स्वयं नागरैः सह गतः । अन्यथा लोकः कृत्रिमं जानीयात् ॥१७॥

ततस्तं दृष्टवानित्याह हतं प्रसेनमिति ।

<u>શ્લોકાર્થ - ૧૭ :</u> ભગવાન તે સાંભળીને પોતાને ચોટેલું કંલક દૂર કરવા નગરવાસીઓ સાથે પ્રસેનના પગલે પગલે પધાર્યા. (૧૭)

<u>ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી :</u> તે વૃત્તાંત સાંભળીને ભગવાન પ્રસેનના પગલે પગલે 'પોતાને ચોટેલું કલંક દૂર કરવા શબ્દોથી ઉપાયનું પ્રયોજન કરેલ છે. પોતાને શબ્દથી જો ભગવાન તેને તે દોષ રહેવાથી કોઈની પણ લોકના નિયમ મુજબ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તેથી ભગવાન નગરવાસીઓ સાથે પ્રસેનના પગલે પગલે પધાર્યા. તે પ્રસેન ગયો હતો તેજ માર્ગે બધાની સાથે પધાર્યા. તેમ ન કરે તો લોકો બનાવટ છે એમ માને .

પછી તેને જોયો તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે. (૧૭)

हतं प्रसेनमश्वं च वीक्ष्य केसरिणा वने ।

तं चाद्रिपृष्ठे निहतमृक्षेण ददृशुर्जना ॥१८॥

केसरिनखनां चिह्नदर्शनात् केसरिणैव हतं ज्ञातवन्तः । ततो मणिरप्यस्मै देय इति, यादवः स्वगोत्रजो मारित इति, पदाभिज्ञैरेव केसरिमार्गमन्वगमत् । तं चापि अद्रिपृष्ठ पर्वतोपरि निहतं ददशुः सर्व एव जनाः । तत्रापि ऋक्षेण ऋक्षपदचिह्नैस्तज्ज्ञानम् ॥१८॥

શ્લોકાર્થ - ૧૮ : લોકોએ પ્રસેનને અને ઘોડાને વનમાં સિંહથી હણાએલા જોયા અને તેને પર્વત પર રીંછે હણેલો જોયો. (૧૮)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : સિંહના નખોના ચિન્હ દેખાડવાથી સિંહે જ હણેલો જાણ્યો. પછી મણિ પણ સત્રાજિતને અપાવાનો હતો તેથી સિંહે પ્રસેનને હણ્યો હતો તેથી ભગવાન પગલાનાં ચિન્હો જાણનાર સાથે સિંહ ગયો હતો તે માર્ગે પધાર્યા. તેને પણ પર્વત પર હણાએલો લોકોએ જોયો. તે પણ રીંછથી હણાએલો હતો. તે રીંછના પગલાથી જાણ્યું.(૧૮)

રીંછને શોધવા ભગવાને પ્રવૃતિ કરી તે હવે કહે છે.

ऋक्षान्वेषणार्थं भगवान् प्रवृत्त इत्याह ऋक्षराजबिलमिति ।

एक्को विवेश भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः ॥१९॥

यद्यपि भगवान् भक्तार्थमेव तत्र प्रविष्टः, तथापि लोके मण्यर्थं कष्टमपि कृतवानिति ज्ञापयितुं तस्मिन्बिले प्रविष्टः । ननु ऋक्षः प्राकृतः पशुः, भगवानंस्तत्र किमर्थं गत इत्याशङ्क्याह राजेति । ऋक्षाणां राजा महानेव भवति । तत्रान्यस्य प्रवेशाभावाय विशिनष्टि भीममन्धेन तमसावृतमिति । अन्तःकरणस्य इन्द्रियाणां च प्रवृत्त्यभावाय विशेषणद्वयम् । अन्धतमः कदापि सूर्यतेजोरहितम् । अनेन मणिनापि तत्र प्रकाशो न कृत इति सूचितम् । अतो भगवान् अन्यान् स्थापयित्वा दयावन्तमिवात्मानं ज्ञापयित्वा। साधारणत्वादसमर्थत्वादनियामकत्वाच्च ताभिर्भगवन्निवारणं न कृतमिति ज्ञापयितुं प्रजापदम् । साधारणास्तु ततो निवृत्ता इति ज्ञापयितुं प्रजानामेवावस्थापनमाह । प्रायश्चित्तमेकेनैव कर्तव्यमिति मर्यादां प्रालयन्निव भगवानेक एव प्रविष्टः यादवा अपि भगवदिच्छया अकीर्त्यापि शङ्किता न सङ्गे गताः॥१९॥

तत्र प्रविष्टस्य मणिदर्शनमाह तत्र दृष्ट्वेति ।

શ્લોકાર્થ -૧૯ : પ્રજાને બહાર રાખીને રીંછરાજની ભયંકર અને ગાઢ અંધકારથી છવાએલી ગુફામાં ભગવાન એકલા પધાર્યા. (૧૯)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : જો કે ભગવાન ભક્તને માટે જ ત્યાં પધાર્યા હતા. છતાં પણ મણિને માટે તે ગુફામાં પ્રવેશ કર્યો. રીંછ હલકો પશુ છે. ભગવાન ત્યાં ગુફામાં શા માટે પધાર્યા? એવી શંકા થાય તેથી 'રાજ' શબ્દ યોજેલ છે. રીંછનો રાજા મોટો હોવો જોઈએ. 'ભયંકર અને ગાઢ અંધકારવાળી ગુફામાં' વિશેષણો કહેલા છે. ત્યાં અન્તઃકરણ અને ઈંદ્રિયોના કાર્યો થઈ શકે એવાં નહતાં તે બે વિશેષણો કહેલા છે.

ગાઢ અંધકારને લીધે સૂર્યનું તેજ તેમાં પ્રવેશ કરતું નહતું તેથી મણિએ પણ ત્યાં પ્રકાશ કરવો ન હતો.તેથી ભગવાન બીજાઓને બહાર રાખીને પોતે દયાળુ હોઈ એકલા જ ગુફામાં રોક્યા નહિ પણ તેઓ પાછા દ્વારકાં ગયાં.

'પ્રાયશ્ચિત એકલાજ કરવું જોઈએ' એવી મર્યાદાનું પાલન કરતા હોય તેમ ભગવાન એકલા જ ગુફામાં પધાર્યા. યાદવો પણ ભગવાનની ઈચ્છાથી અને અપકિર્તિના ભયથી સાથે ગયા નહિ. (૧૯)

VIBRANT PUSHTI
VADODARA

ત્યાં પ્રવેશ કર્યા પછી ભગવાને મણિ જોયો તે હવે કહે છે.

तत्र दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं बालक्रीडनकं कृतम् ।
हर्तुं कृतमतिस्तस्मिन्नवतस्थेऽर्भकान्तिके ॥२०॥

यद्यपि तत्र नागलोकमण्यः अन्येऽपि दिव्याः सन्ति, ततः स्यमन्तकपरिज्ञानं कठिनम्, तथापि स्वत एवोत्तममिति लौकिकेनापि प्रकारेण ज्ञातुं शक्यमिति ज्ञापयितुं मणिश्रेष्ठमित्युक्तम् । तथापि मणिः गुप्त एव स्थाने स्थाप्यत इति भगवान लौकिकप्रकारेण कथं दृष्टवान्, तत्राह बालक्रीडनकमिति । बलास्य क्रीडार्थमुपरि निवद्धमित्यर्थः । पुराणान्तरे तु स्यमन्तकमणिज्ञापकं वाक्यमपि श्रुतवानित्युक्तम् । तत्र धात्रीबालं लालयन्ती आह । सिंह प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः । सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तक इति । अतो लौकिकेनापि प्रकारेण ज्ञात्वा

अपकीर्तिनिराकणार्थमिदं हर्तव्यमिति स्वाभाविकं चैतस्य न भवतीति, उपयोगश्च तथा नास्तीति, बालप्रबोधो वर्णमाणिापि भवतीति, पूजाभावात् धनप्रसवो नास्तीति, सुवर्णेनाप्युपयोगाभाव इति, अक्लिष्टमपि पामरा न प्रष्टव्या इति स्वयमेव हर्तुं कृतमतिर्जात : । ततो मत्यैव सर्वा सामग्री अक्लिष्टत्वाय सम्पादितेत्याह । आद्रौ भगवान् अर्भकान्तिके तूर्णीं कियत्कालमवतस्थे, न तु गृहीत्वा ततो निर्गतः । चौर्यादिना जीवन् अपथप्रवृत्तः महानपि भक्तोपि विषयासङ्गात् प्राकृतो जातः अतस्तत्सम्बन्धात् तदीया अपि प्राकृता एव जाताः ॥२०॥

अतो भगवान्तं दृष्ट्वा सद्बुद्ध्यभावात् विषयाभिनिवेशाच्च विचारमकृत्वापि आक्रोशं कृतवतीत्याह तमपूर्वमिति ।

<u>શ્લોકાર્થ - ૨૦ :</u> *ત્યાં ઉત્તમ મણીને બાળકનું રમકડું બનાવેલું જોઈને તેને હરવાનો વિચાર કરી ભગવાન તે બાળકની નજીક ઉભા રહ્યા. (૨૦)*

<u>ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી :</u> જો કે ત્યાં પણ બીજા દિવ્ય નાગલોકના મણિઓ હતા. તેથી આ સ્યમંતકને ઓળખવો કઠીન હતો છતાં પણ તે સ્વભાવથી ઉત્તમ હતો તેથી 'ઉત્તમમણીને' શબ્દો યોજેલ છે. છતાં પણ મણી છુપા સ્થાને રાખવામાં આવે છે. તો ભગવાનને તેને લૌકિક પ્રકારથી કેવી રીતે જોયો? એવી શંકામાં તેથી 'બાળકનું રમકડું બાનવેલું' શબ્દો યોજેલ છે. બાળક રમે તે માટે પારણા પર બાંધેલો હતો એવો અર્થ છે.

બીજા પુરાણોમાં એમ કહ્યું છે કે સ્યમંતકને ઓળખવાનારૂં વચન પણ ભગવાને સાંભળેલું. સિંહે પ્રસેનને હણ્યા. જાંબવાને સિંહને હણ્યો. હે સુંદર બાળક તું રડ નહિ કારણ કે આ સ્યમંતક તારો છે. એમ ત્યાં ધાવ તરફથી કહેવાએલું છે. તેથી તેને ઓળખીને અપકિર્તિ દૂર કરવા તેને લઈ જવો જોઈએ. આને તેનો ઉપયોગ નથી. મણીની પૂજા થતી ન હોવાથી ધનની ઉત્પત્તિ થતી નથી. આ જાંબવાન અને બાળકને સુવર્ણનો પણ ઉપયોગ નથી. પામર જીવોને પુંછવું ન પડે એમ કલેશ વગર પણ કાર્ય થાય એ અભિપ્રાયથી ભગવાને મણિને લઈ જવાનો વિચાર કર્યો. આરંભમાં ભગવાન બાળક પાસે કેટલો વખત સુધી શાંત

જ ઉભા રહ્યા. પણ મણિ લઈને બહાર ન પધાર્યા. (૨૦)

જાંબવાન મોટો ભક્ત હતો પણ ચોરીથી જીવન વિતાવતાં પ્રાકૃત થએલો અને તેના સંબંધને લઈને તેના સેવકો પણ પ્રાકૃત બનેલા. તેથી સદ્બુદ્ધિ નહિ હોવાથી અને વિષયમાં આસક્તિ હોવાથી ભગવાનને જોઈને વિચાર કર્યા વગર ધાવે રાડ પાડી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

तमपूर्वं नरं दृष्ट्वा धात्री चुक्रोश भीतवत् ।
तच्छ्रुत्वाभ्यद्रवत्क्रुद्धो जाम्बवान्बलिनां वरः ॥२१॥

देवादीनामन्यतर श्चेद्वाक्स्तम्भनादिकमपि कुर्यादिति । तदभावात् भगवतो क्लिष्टकर्मत्वं ज्ञात्वा नरोऽयमिति ज्ञातवती । आकृतिवचनो वा नरशब्दः । स्वस्थस्याप्याक्रोशो भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं पुत्रं वा मारयिष्यतीति बुद्ध्या जाम्ववानपि महानिति तथा भयाभावात् भीतवत् चुक्रोश । यतो धात्री वालकरक्षापरा । ततोऽन्तःकार्यान्तरव्यापृतोऽपि तद्वाक्यं श्रुत्वा समागत इत्याह तच्छ्रुत्वेति । मदायतनेऽपि मण्यर्थं कः समागत इति क्रोधः । जाम्बवानिति नाम्ना प्रसिद्धो रामायणे बुद्धिविशेषे, तादृशोऽप्यविचार्य समागतः। तत्र हेतुर्बलाभिमान इति अभिप्रायेणाह बलिनां वर इति । बलिभिरपि वरणीय इत्यर्थः । एतादृशोऽपि कालादिवशादज्ञो भूत्वा भगवता सह युद्धं कृतवानित्याह स वा इति ।

<u>શ્લોકાર્થ - ૨૧ :</u> તે નવા નરને જોઈને ભય પામેલી ધાવે રાડ પાડી.તે સાંભળીને બલવાન જાંબુવાન કોપ કરીને દોડી આવ્યો. (૨૧)

<u>ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી :</u> પણ કોઈ દેવ નહિ હોવાથી અને ભગવાન કલેશ વિના કર્મ કરનારા છે એમ જાણીને આ નર છે એમ ધાવે જાણ્યું અથવા 'નર' શબ્દ આકૃતિ જણાવનારો છે. સ્વસ્થ હોય તે પણ રાડ પામે એવું સંભવે છે પણ તેમ ન હતું. પણ આ નર પુત્રને મારશે એ વિચારથી ભય પામેલીએ રાડ પાડી કારણ કે જાંબવાને પણ મોટા બહાદૂર હોવાથી ભય ન હતો. ધાવનું વચન સાંભળીને ઘરના કામમાં રચ્યો પચ્યો હોવા છતાં જાંબવાન આવ્યો 'મારા રહેઠાણે મણિ માટે કોણ આવ્યો'?

એવા વિચારથી ક્રોધ થયો. પણ તે પણ વિચાર કર્યા વગર આવ્યો. 'બલવાનોમાં ઉત્તમ' વિશેષણથી તે બલવન હતો એવો અર્થ છે. (૨૧)

પછી તેને અજ્ઞાની થઈ ભગવાન સાથે યુદ્ધ કર્યું. તે હવે કહે છે.

स वै भगवता तेन युयुधे स्वामिनात्मनः ।

पुरुषं प्राकृतं मत्वा कुपितो नानुभाववित् ॥२२॥

स्वयमपि प्रसिद्धः, तथा कुर्वन् लोके अपकीर्तिमपि प्राप्स्यतीति सूचितम् । तत्रापि वै निश्चयेन । शरीरेण जीवस्याराध्यो भगवान् । तत्राप्यात्मनः स्वामिना स्वस्यैवोपास्यरूपेण । तत्कथमित्याकाङ्क्षायामाह तेनेति । रघुनाथेन । कृष्ण एव रघुनाथः, तामेव सर्वां सामग्रीं गृहीत्वा समागत इति । स एव लक्ष्मणो बलः । सैव सीता रुक्मिणी । ते वानरा यादवाः, सैवायोध्या द्वारका, सैव सरयूर्गोमतीति । तर्हि कथं युयुधे तत्राह पुरुषमिति । प्राकृतं पुरुषं मत्वा प्रकृत्यधिष्ठातारम्, न तु पुरुषोत्तमम् । ननु महतः कथमेतादृशमज्ञानमिति चेत्, तत्राह कुपितो नानुभावविदिति । दृष्ट्वा क्रोधवशात् अलौकिकत्वं न ज्ञातवान् । पूर्वं तु कृतो गोवर्धनादेरनुभावो न श्रुतः । सत्सङ्गाभावात् विलेशयत्वाच्च । अतोऽनुभावानभिज्ञत्वात् कोपावेशाच्च स्वामित्वेनाज्ञात्वा युयुधे । अक्लिष्टकर्मा च भगवान् । अनुक्त्वैव स्वयं युद्धं कृतवान् । भगवत उत्तरार्धलीलायां प्रकृतिः कालादयश्चासहमाना जाताः । तेषां पीडार्थं, पुरुषं परित्यज्य सप्तविंशति तत्त्वानि. यथा काठिन्यं जहति, तथा मुष्टिप्रहारैः सेवककृतैः चलने पादाविव कोमलानि कृतानीत्येके । चिरकालं मल्लयुद्धाकाङ्क्षया तथा कृतमित्यन्ये । रामावतारे हि तस्मै वरो दत्तो रामेण त्वदाराधनां ग्रहीष्यामीति । पुनस्तेन विज्ञापनायां कृतायां बलं मदीयं व्यर्थं जायत इति । ततो भगवान् बुद्धिमिदानीं प्रकटीकुरु, बलं पश्चात्प्रकटीकरिष्यसीत्याह । नहि कश्चिज्जीवस्त्वत्पराक्रमं सोढुं शक्त इति । अतस्तत्र स्थापितां ज्ञानशक्तिं पूर्वावतारे गृहीत्वा इदानीं बलशक्तिमपि गृह्णन् पूजां गृहीत्वा तं मुक्तं करिष्यतीति तथा भगवदुद्योगः ॥२२॥

ग्रहादिवशाज्जयो न जायत इति कदाचित्तस्य शङ्का स्यात्, अतस्तन्निराकरणार्थं सर्वेष्वेव नक्षत्रेषु युद्धं निरन्तरं कृतवानित्याह द्वन्द्वयुद्धमिति ।

શ્લોકાર્થ - ૨૨ : કોપ પામેલા અને પ્રભાવ નહિ જાણનારા તેને પોતાના તે સ્વામીને પ્રાકૃત માનવ માનીને તેની સાથે યુદ્ધ કર્યુ. (૨૨)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : જાંબવાન પોતે પ્રસિદ્ધ હતો. પણ યુદ્ધ કરતાં તેની અપકિર્તિ થશે છતાં પણ નિશ્ચિયપૂર્વક યુદ્ધ કર્યુ.

જીવે શરીરથી ભગવાનની આરાધના કરવાની છે છતાં પણ પોતાના સ્વામી એટલે તે જેની ઉપાસના કરતો હતો તેની સાથે યુદ્ધ કર્યુ. જાંબુવાન ભગવાનની ઉપાસના કરતો હતો તે કેવી રીતે? એ શંકામાં 'તમ' તે શબ્દ યોજેલ છે. તેમની એટલે રઘુનાથની સાથે યુદ્ધ કર્યું. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ જ રઘુનાથ હતા. તે બધી સામગ્રી લઈને ભુતલ પર પધાર્યા હતા. બલભદ્ર તેજ લક્ષ્મણ છે. રૂકિમણી તેજ સીતા અને યાદવો વાનરો હતા. દ્વારકાં એજ અયોધ્યા અને ગોમતી તેજ સરયુ નદી હતી.

ત્યાં તેણે યુદ્ધ તેમની સાથે કેમ કર્યુ એવી શંકા થાય ? તેથી 'પ્રાકૃત પુરૂષ માનીને' શબ્દ યોજેલ છે. પ્રાકૃત પુરૂષ એટલે પ્રકૃતિને આધીન માનીને યુદ્ધ કર્યુ. પણ પુરૂષોત્તમ જાણીને યુદ્ધ કર્યુ ન હતું. મોટા જાંબવાનમાં પણ આવું અજ્ઞાન કેમ? એવી શંકા થાય તે માટે 'કોપ પામેલા અને પ્રભાવ નહિ જાણનારા' વિશેષણો યોજેલા છે. ક્રોધને લીધે અલૌકિકપણું જાણ્યું નહિ. ગોવર્ધન લીલાનો પ્રભાવ તો સત્સંગ નહિ હોવાથી અને ગુફામાં રહેનારો હોવાથી તેને સાંભળ્યો ન હતો. તેથી પ્રભાવ નહિ જાણતો હોવાથી અને ક્રોધથી તે પોતાના સ્વામીને ન જાણતાં યુદ્ધ કર્યુ. અને ભગવાન કલેશ વગર કર્મ કરનારા છે એમ જાણી કાંઈ પણ કીધા વગર યુદ્ધ કર્યુ. કેટલાક કહે છે કે પ્રકૃતિ, કાલ વિગેરે ભગવાનનો ઉદ્ધાર કરવાની લીલા સહન કરી શક્યા નહિ. તેને પીડાવા માટે ચાલીને ચરણો કોમળ કરે તેમ પુરૂષને મૂકી દેતાં બાકીના સત્તાવીશ તત્વો જેમ કઠનાઈ ત્યજી દે તેવી રીતે તેને મુક્કીના પ્રહારોથી મલ્લયુદ્ધની ઈચ્છાથી ભગવાને યુદ્ધ કર્યુ.

ભગવાને યુદ્ધ કર્યુ કારણ કે રામાવતારમાં રામે તારી પૂજા હું ગ્રહણ કરીશ એવું વરદાન આપેલું. તેથી મારૂ બલ વ્યર્થ જાય છે. એવી વિજ્ઞપ્તિ કરતાં ભગવાને કહેલું. હમણાં બુદ્ધિ પ્રગટ કર, બલ પછી તું પ્રગટ કરજે. કારણ કે કોઈ પણ જીવ તારૂ બલ સહન કરવા માટે શકિતવાળો નથી. તેથી જાંબવાનમાં જ્ઞાનશકિત

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

રામાવતારમાં ગ્રહણ કરીને આ કૃષ્ણાવતારમાં બલશક્તિ પણ ગ્રહણ કરીને તેની પૂજા ગ્રહણ કરીને તેને મુક્તિ આપશે એવા અભિપ્રાયથી ભગવાને ગુફામાં પધારી યુદ્ધ કરવાનો ઉદ્યમ કર્યો. (૨૨)

ગ્રહો વિગેરેના કારણથી જય થતો નતી. એવી જાંબવાનને શંકા થાય તેથી તે દૂર કરવા બધાએ નક્ષત્રોમાં ભગવાનને યુદ્ધ કર્યુ.

द्वन्द्वयुद्धं सुतुमुलमुभयोर्विजिगीषतो : ।
आयुधाश्मद्रुमैर्दोर्भिः क्रव्यार्थे श्येनयोरिव ।।२३।।

उभयोरेव द्वन्द्वयुद्धं सम्यक् प्रकारेण, न तु नटवदभिनय मात्रेण । तुमुलमधिकम् । प्रहारे सर्वबलविनियोगस्तुमुलता । उभयोर्विजिगीषतो रिति तथा करणे हेतुः । शीघ्रमेव प्रहारेण व्यथितः । युद्धं त्यजत्विति जेतुमिच्छा अज्ञानाज्जाम्बवतः । जित एव जानातीति ज्ञापनार्थं भगवतः । तत्र युद्धसाधनान्यनेकान्याह आयुधेति । आद्यौ नानाविधान्यायुधानि । महाशूरत्वाथ भगवतेऽपि दत्वा युद्धं करोतीत्येके । यदेवायुधं जाम्बवान् गृह्णाति, तज्जातीयमेव भगवानाविर्भावयतीत्यपरे । यदेव प्रक्षिपति, तदेव गृहीत्वा तेन प्रहरतीति वस्तुस्थितिः । अश्मानस्तु सुलभाः, द्रुमाश्च । सर्वेष्वेव मग्नेषु पश्चाद्दोर्भिः । नन्वस्य युद्धस्य को विधिरिति चेत्, तत्र दृष्टान्तमाह क्रव्यार्थे श्येनयोरिवेति । क्रव्यस्थानीयः स्यमन्तको मणिः, श्येनो वै वयसां बलिष्ठो भवति । यावतस्यमन्तकप्राप्तिः, तावद्युद्धमित्यर्थः । अत्यादरयकमाग्रहं च जनयतीति क्रव्यतुल्यता । क्रव्यमुत्कृष्टमपक्वं मांसां सर्वथा जीवनार्थमपेक्षितम्, तथा लोकापवादनिराकणार्थं भगवतोऽपेक्षितम् । तस्यापि भास्वरं जयेन प्राप्तमिति मोहादपेक्षितम् । क्षुत्पीडा च श्येनजातीयस्य गोमायोश्चनास्तीति बहूनर्थान् तुल्यान् दृष्ट्वा श्येनौ दृष्टान्तीकृतौ ।।२३।।

एवं युद्धस्य कालमाह आसीत्तदष्टाविंशाहमिति ।

<u>શ્લોકાર્થ - ૨૩ :</u> જેમ માણસોને માટે બે બાજ લડે તેમ જીતવા ઇચ્છનારા બંનેનું હથીઆરો, પથરા, વૃક્ષો અને બાહુથી તુમુલ યુદ્ધ કર્યું. (૨૩)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : બંનેનું યુદ્ધ એટલે દ્વંદ યુદ્ધ પરંતુ નટોની માફક નાટક ભજવાનું ન હતું. તુમુલ એટલે ઘણું ભયંકર પહાર કરતાં બધા બલનો ઉપયોગ એ તુમુલ યુદ્ધ છે. 'જીતવા ઈચ્છાનારા બંનેએ' શબ્દોથી યુદ્ધનું પ્રયોજન કરેલ છે. ભગવાન પહારથી દુઃખ પામી યુદ્ધ પડતું મૂકે એવી અજ્ઞાનતાને લીધે જાંબવાનને જીતવાની ઈચ્છા હતી. હારેલાં જ જાંબવાન અને ઓળખશે એમ ભગવાનની ઈચ્છા હતી. હાથીઓરો, પત્થરો, વૃક્ષો અને બાહુઓથી શબ્દથી યુદ્ધના બધા જ સાધનો કહેલ છે. ઘણો શૂરવીર હોવાથી ભગવાનને પણ હથિયારો આપી યુદ્ધ કરતો હતો. સાચો વૃતાંત એવો છે કે જે હથિઆર જાંબવાન ફેંકતો તે જ પકડીને ભગવાન પહાર કરતા. પછીથી બાહુથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. આ યુદ્ધ કયા પ્રકારનું હતું? એવી શંકા થાય તેથી 'જેમ માંસ માટે બે બાજ લડે' એવું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. અહીં માંસને બદલે સ્યમંતક મણિ હતો. જ્યાંસુધી સ્યમતંક મણિ મળે નહિ ત્યાં સુધી યુદ્ધ કરવાના હતા એવો અર્થ છે.

'ક્વ્યમ્' એટલે કાચું માંસ સદા જીવન માટે જરૂરી છે. તેમ લોકમાં અપકિર્તિ દૂર કરવા ભગવાનને સ્યમંતકની જરૂર હતી. બાજ પક્ષી અને શિયાળોને ભૂખની પીડા થતી નથી. એટલે તે દૃષ્ટાંત છે. એ પ્રમાણે યુદ્ધનો સમય કહે છે.(૨૩)

VIBRANT PUSHTI
VADODARA

आसीत्तदष्टाविंशाहमितरेतरमुष्टिभिः।
वज्रनिष्पेषपरुषैरविश्रममहर्निशम् ॥२४॥

अष्टाविंशे दिवसे ज्ञानं जातमिति तदपि दिनं फलरूपं युद्धमध्ये गृहीतम् । इतरेतरमुष्टिभिः वज्रनिष्पेषादपि परुषैस्तद्युद्धं मध्ये विश्रामरहितम् । अहर्निशमिति ऐहिकावश्यककालकृतोऽपि विश्रामो नास्तीति सूचयति । भगवांस्तावत् प्रहारं करोति, यावत्स करोति, सोऽपि बलरूपो भवतीति वज्रनिष्पेषादपि तत्प्रहारः परुषः । अतस्तुल्यत्वात् न विरमणम्, नाप्येकस्य पराजयः । भक्तत्वाद्भगवतो न मारणीयः । भगवांस्त्वशक्य एव । अत्र काचिद्विरुद्धा कथा । महामायोपस्थानस्याग्रे निरूपितत्वात् तेन

विरोधादुपेक्षणीया । कल्पान्तरीयेत्यन्ये समादधुः ततः कालकृतं तस्य बलमिति सप्तविंशात्मके काले अतीते । प्राकृतबलपक्षेऽपि अष्टाविंशतिप्रकारं तद्बलमिति ।।२४।।

यदैव पुरुषप्रकारः समागतः, तदैव तस्य विवेक उत्पन्न इत्याह कृष्णमुष्टीति ।

श्लोकार्थ - २४ : વ્રજના પ્રહારથી કઠોર એકબીજાની મુક્કીઓથી રાતદિવસ અટકયા સિવાય અઠ્ઠાવીસ દિવસ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. (૨૪)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : અઠ્ઠાવીસમા દિવસે જાંબવાનને આ ભગવાન છે. તેનું ભાન થયું. વ્રજના પ્રહારથી અને એકબીજાની મુક્કિઓના પહારથી વચ્ચે અટકયા વગર રાતદિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું. 'રાતદિવસ' શબ્દથી જણાવેલ છે. જેટલો પ્રહાર તે કરતો તેટલો ભગવાન કરતા. તેનો પ્રહાર વ્રજના પહારથી પણ વધારે કઠોર હતો. બંને સરખા હોવાથી કોઇ અટકતું ન હંતુ તેમ કોઇનો પરાજય થતો ન હતો. જાંબવાન ભકત હોવાથી ભગવાનને હણવા યોગ્ય ન હતો. ભગવાનને તો મારવાનું તેનાથી અશકય જ હતું. અહીં કોઇક ખોટી કથા કહી છે અને માયાનું પૂજન કહેલ છે. તે વિરૂધ્ધ હોવાથી તે લેવી નહિ. બીજાઓ તેને બીજી રીતે ગણી સમાધાન કરે છે.(૨૪)

જાંબવાન સતાવીશ નક્ષત્રોનો કાલ થઇ જતાં તેને વિવેક ઉત્પન્ન થયો તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

कृष्णमुष्टिविनिष्पातनिष्पिष्टाङ्गोरुबन्धनः ।
क्षीणसत्त्वः स्विन्नगात्रस्तमाहातीव विस्मितः ।।२५।।

तस्य क्षीणेऽपि बले भगवतो बलं न क्षीणमिति । पश्चादल्पप्रहारैरपि निष्पिष्टाङ्गः । अङ्गानां चोरुबन्धनानि यस्य । विशीर्णसर्वावयवो जात इत्यर्थः । हस्तपादादयो भग्नाः । ततः अशक्तः जिज्ञासायां प्रवृत वक्तुं बाह्याभ्यन्तरराशक्तिमाह क्षीणसत्त्वः स्विन्न गात्र इति । अन्तःकरणे विवेकधैर्य क्षीणे, गात्रेषु प्रस्वेदेन शरीरमपि क्षीणम्, निष्पीडितमिवाभूत् । ततो विस्मितो जातः । विचारे कियमाणे समागमनादिभिः प्राकृतधर्मैर्जीवत्वे ज्ञाते

स्वसमानबलतैव कस्यापि नास्ति । ततोऽधिकबलः कथं जात इत्याश्चर्यम् । भगवत्त्वे वा कथमेवं रूपेणागत इति उभयत्र विरोधादतीव विस्मितो जातः ॥२५॥

ततो विरोधपरिहारे विचार्यमाणे लीलयापि प्राकृतवच्चेष्टा भवतीति निश्चित्य बलस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च भगवानेवायामिति ज्ञात्वा स्वस्य पराजयः नातीव मनःपीडां करोतीति ज्ञापयन् भगवतं स्तौति जान इति त्रिभिः ।

શ્લોકાર્થ -૨૫ : *શ્રીકૃષ્ણની મુક્કિના પ્રહારથી જેના અવયવો અને સાંધાઓ ઢીલા થઈ ગયા હતા. જેના સત્વનો ક્ષય થયો હતો અને જેના અવયવોમાં પરસેવો થએલો હતો. તેવા જાંબુવાનને ઘણો વિસ્મય પામી નીચે પ્રમાણે કહ્યું. (૨૫)*

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : તેના બલનો ક્ષય થયો પણ ભગવાનના બલનો ક્ષય થયો નહતો. તેથી થોડા પહારથી જેના અવયવો અને સાંધાઓ ભાગી ગએલા છે તેવો તે થયો એવો અર્થ છે. હાથ, પગ વિગેરે ભાંગી ગયા. પછી યુદ્ધ કરવા અશક્ત થયો અને વિચાર કરવા લાગ્યો. જેના સત્વનો ક્ષય થયો હતો અને જેના અવયવોમાં પરસેવો થયો હતો એ વિશેષણથી બહાર અને અંદરની શક્તિ રહી નહિ તે જણાવે છે. અન્તઃકરણમાં વિવેકનો અને ધૈર્યનો નાશ થયો. શરીર નબળું થયું. નીચોવી નાખેલાં જેવું ઢીલું થયું. પછી તે વિસ્મય પામ્યો. પ્રાકૃત ગુણોથી 'આ જીવ છે' એમ જણતાં કોઈ પણ જીવ મારી સમાન બલવાન નથી તો આ મારાથી બલવાન કેવી રીતે થયો? એવું આશ્ચર્ય થયું. જો ભગવાન હોય તો આવા સ્વરૂપથી કેમ પધાર્યા? એમ માની વિસ્મય પામ્યો. (૨૫)

ભગવાનની લીલાને લીધે પણ પ્રાકૃત પુરૂષના જેવી ચેષ્ટા કરે છે. એવો નિશ્ચય કરીને 'આ ભગવાન છે' એમ જાણી નીચેના શ્લોકથી ત્રણ વડે ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે.

जाने त्वां सर्वभूतानां प्राण ओजः सहो बलम् ।
विष्णुं पुराणपुरुषं प्रभविष्णुमधीश्वरम् ॥२६॥

VIBRANT PUSHTI
VADODARA

त्वं हि विश्वसृजां स्रष्टा सृज्यानामपि यच्च सत् ।
कालः कलयतामीशः पर आत्मा तथात्मनाम् ॥२७॥
यस्येषदुत्कलितरोषकटाक्षमोक्षैर्वर्त्मादिशत्क्षुभितनक्रतिमिङ्गिलोऽब्धिः।
सेतुः कृतः स्वयशसोज्जवलिता च लङ्का रक्षःशिरांसि भुवि पेतुरिपुक्षतानि
राजसैः सात्त्विकैश्चैव तामसैस्तन्निभैर्गुणै : ।
सम्पूर्णैः सहितो विष्णुर्भगवानेव नान्यथा ॥२८॥

कथं निवृत इत्याकाङ्क्षायां ज्ञात्वा निवृत्त इत्याह जान इति । ज्ञानमार्गानुसारेणापि ज्ञानं सम्भवतीत्यत आह त्वामिति । त्वामहं जाने । तत्र प्रकारानाह सर्वभूतानां प्राण ओजः सहो बलमिति । प्राण आसन्यः, तस्य कार्यमोजः इन्द्रियशक्तिः । सहोऽन्तकरणस्य । बलं शरीरस्य । एवं सर्वप्राणिषु बलात्मा कार्यकारणभेदेन विभक्तवीर्य आसन्यस्त्वमेव । एवं नरोत्तमत्वमुक्त्वा पुरुषोत्तमत्वमाह विष्णुमिति । विष्णुरधिकार्यपि भवतीति तावन्मात्रतां निराकर्तुं विशेषमाह पुराणपुरुषमिति । पुरुषोत्तमम् । किञ्च । तादृशोऽपि प्रभविष्णुः । लोककृद्भावयति । प्रकर्षेण भावयति वा। किञ्च । अधीश्वरं सर्वनियन्तारं कालरुपम् । पूर्वं कियाशक्तिर्निरूपिता चतुर्धा रूपभेदेन । इदानीं ज्ञा-शक्तिनिरूप्यते चतुर्धा, ज्ञानं च चतुर्विधम् । नियामकमेकम्, इष्टसाधनतां ज्ञापयित्वा प्रवर्तकं द्वितीयम्, ततः फलदातृत्वेन स्थितं तृतीयम्, ततो निर्वाहकसर्वरूपं चतुर्थम् । तद्विष्णुपदेन प्रत्यवरोहक्रमेण अन्यैः पदैश्च निरूपितम् ।

एवं पूर्णक्रियाज्ञानशक्तिमत्त्वेन भगवन्तं निरूप्य तस्य जगज्जन्मादिमोक्षान्तकार्याणि चत्वारि निरूपयति त्वं हीति । श्रुतयः सम्मत्यर्थं गृहीताः । विश्वसृजां तत्त्वानामपि त्वं स्रष्टा । सृजयानामपि घटादीनां सत्स्वरूपं भवानेव । अनेन स्थितिरुक्ता । कलयतां कालमहादेवयमादीनामपि त्वं काल उपसंहारकर्ता । एवं सृष्टिस्थितिप्रलयानुक्त्वा मोक्षदातृत्वमाह परमात्मेति । आत्मनां सर्वेषामेव जीवानां परमात्मा फलरूपः । सायुज्यस्थानमिति यावत् । तथात्मनां वा परमात्मत्वेन सेवमानानां परमात्मा मोक्षदाता । अथवा । भगवतः

VIBRANT PUSHTI VADODARA

सर्वत्वं वक्तुं संदशस्योत्पत्त्यादिजनकत्वेन स्वरूपं भगवानित्युक्त्वा, चिदंशमपि भगवानेवात्मेतिवदन्, आत्मत्वेनैव स्वरूपता सिद्धेति तन्नियामकान्तर्यामिरूपत्वेन भगवन्तं निरूपयति परेति ।

एवं मूलकार्यरूपे निरूप्य य एव रामो मम स्वामी, स एव भवानिति वक्तुं रामावतारपौरुषमाह यस्येषदिति । ईषदुत्कलितः पुष्पप्रायः क्रोधः, तत्रापि ऊर्ध्वं कलिकामात्रं जातः, सोऽपि मनस्येवेत्याह कटाक्षरूपा, ते च पुनः दृष्ट्यवयवाः मोक्षरूपा इति ज्ञापयितुं कटाक्षाणां मोक्षा निरूपिताः । अल्पजीवाश्चेतनाः तैर्भीता भविष्यन्तीति किं वक्तव्यम् । ततः अब्धिरपि वर्त्म आदिशत् । मदुपरि मार्गं कृत्वा गच्छन्त्वित्युक्तवान् । ननु देय एव मार्गः, कथमुपायमुपदिष्टवानित्याह क्षुभितनक्रतिमिङ्गिल इति । नक्राणां तिमिङ्गिलानां च क्षोभं दृष्ट्वा तथोक्तवानित्यर्थः । अब्धिश्च आपो धीयन्ते अस्मिन्निति तासां निरन्तरमुत्पत्तिर्बाधिता स्यात् । अतो मर्यादारक्षार्थमपि तथोक्तवान् । अप्स्वभावः भगवत्कृतः । तेनान्यथाकर्तुं न शक्यत इति मार्ग एव कर्तव्य इति भगवानेव प्रार्थितः । अन्तरिक्षेणापि गमनेन गत्वा मारयितुं शक्यम्, तथा सति राक्षसैस्तुल्यता भविष्यतीति अलौकिके कर्तव्ये प्रस्तराणामेव समुद्रे प्लवनं निरूपितम्, न वानराणशमिति भगवता सेतुः कृत इत्याह । क्रमेण चरित्रयं निरूप्यते । सेतुबन्धो राजसः, दाह सात्त्विकः रक्षसां वधश्च शिष्ट इति । जलाग्न्याश्रयासन्यानां निमित्तत्वात् सत्त्वादिकमो वा । स्वयशसा लङ्का उज्ज्वलितेति । ऊर्ध्वं ज्वलिता ज्वालिता उज्ज्वलीकृता वा । अनेनैतत् ज्ञापितम्, रघुनाथेनैव लङ्का प्रकाशितेति । अन्यथा लङ्कां का जानीयात् । नह्यन्यानि राक्षसस्थानानि लोके प्रसिद्धानि । इषुभिः क्षतानि स्वमेव भूमौ पेतुः । क्षतमात्रेणैव भगवत्सामर्थ्यादेव पतितानि ।

एवं कृते स्तोत्रे भग्नसर्वाङ्गं यथापूर्वं कृत्वा भगवानुवाचेत्याह इतीति ।

श्लोकार्थ - २६ : हुं आपने सर्व प्राणीओना प्राण, ईंद्रियोनी शक्ति अने अन्तःकरणनी शक्ति अने बल पुराण पुरुष विष्णु उत्पन्न करनार अने

વશનાર જાણું છું. (૨૬)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : જાંબવાન યુદ્ધ કરતાં કેમ અટકયો ? શંકામાં 'જાણું છુ' શબ્દથી ભગવાનને ઓળખી, જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે ભગવાનનું જ્ઞાન થવાનું સંભવે છે. 'આપને' શબ્દ યોજેલ છે. હું આપને ઓળખું છું. સર્વ પ્રાણીઓના પ્રાણ, ઈંદ્રિયોની શકિત અને અન્તઃકરણની શકિત અને બલ શબ્દથી તે જ્ઞાનના પ્રકારો કહે છે. એ પ્રાણ ઉત્તમ નરપણાનું વર્ણન કરી, પુરૂષોત્તમપણું જણાવે છે. આપ વિષ્ણુ છો. પુરાણ પુરૂષ છો એમ વધારામાં કહે છે. પુરાણ પુરૂષ એટલે પુરૂષોત્તમ આપ ઉત્પન્ન કરનાર અને પાલન કરનાર છો.વળી વશ રાખનાર છો.કાલરૂપ હોઈ બધાને વશ રાખો છો. એમ ક્રિયાશક્તિનું નિરૂપણ કરી જ્ઞાનશક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. જ્ઞાન ચાર પદાર્થોનું સાધન અને સર્વનો નિર્વાહ કરનાર છો. 'વિષ્ણુ' શબ્દથી તે જણાવેલું છે. પૂર્ણ ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાન શકિતવાળા ભગવાનને જણાવીને નીચેના શ્લોકથી જગતના જન્મથી આરંભી મોક્ષ સુધી ચાર કાર્યોનું નિરૂપણ કરે છે. (૨૬)

શ્લોકાર્થ -૨૭ : *આપ નિશ્ચય તત્વોના રચનારા છો. અને રચવાના પદાર્થોમાં જે સત્ છે તે આપ છો. કાલ છો, ઈશ્વર છો અને આત્માઓના પણ આત્મા પરમાત્મા છો. (૨૭)*

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : 'હિ' શબ્દ નિશ્ચય બતાવનારો છે. તે શ્રુતિઓની સંમતિ જણાવે છે. વિશ્વ સૃતાં એટલે તત્વોના પણ આપ રચનારા છો. દરેક પદાર્થોનું 'સત્' સ્વરૂપ પણ આપ જ છો. એમ સ્થિતિ કહી કાલ-મહાદેવ, યમ વિગેરેના પણ તમો કાલ છો એટલે નાશ કરનારા છો. એ પ્રમાણે સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને પ્રલયનું નિરૂપણ કરીને 'પરમાત્મા' શબ્દથી મોક્ષ આપનાર જણાવેલ છે. બધા જીવોના આત્મામાં આપ ફલરૂપ પરમાત્મા છો. એટલે સાયુજયનું સ્થાન છો એવો અર્થ છે.

અથવા પરમાત્મા તરીકે આપની સેવા કરનાર આપ પરમાત્મા મોક્ષ આપનાર છો એટલે ભગવાન સર્વરૂપ છે. એટલે જીવોના અંશ આત્મા પણ તમો છો. એમ કહીને આત્માઓને વશમાં રાખનાર અન્તર્યામી

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

સ્વરૂપ 'પર' સ્વરૂપથી સ્તુતિ કરે છે.(૨૭)

એવી રીતે મૂલ સ્વરૂપ અને કાર્યરૂપ આપ છો. એમ કહીને જે રામ મારા સ્વામી હતા તે જ આપ છો. એમ હવે જણાવે છે.

શ્લોકાર્થ - ૨૮ : જેમનો સ્હેન કટાક્ષવાળા, ક્રોધવાળા કટાક્ષોના છુટવાથી ખળભળી ઉઠેલા મગર અને મગરમચ્છવાળા સમુદ્રે માર્ગ બાંધવા જણાવ્યું. પુલ બાંધ્યો. પોતાના યશથી લંકાને ઉજ્જવલ કરી અને જેમના બાણથી ધવાએલા રાક્ષસોના માથાઓ ભૂમી ઉપર પડયા તે જ આપ છો.(૨૮)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : સ્હેજ ખીલેલા પુષ્પ જેવો ક્રોધ અને તેમાં ફકત કળી જ આવેલી તે ક્રોધ મનમાંજ હતો એમ 'કટાક્ષોના છુટવાથી' શબ્દોથી જણાવેલ છે. મનમાં જરા ક્રોધ થયો એટલે નજર તેવી થઇ અને તે પણ કટાક્ષરૂપ જ તેમાં 'કટાક્ષોના મોક્ષરૂપ' કહેલા છે. હલકા જીવો કટાક્ષોથી મોક્ષ પામે તેમાં તો કવેળું શું? કારણ કે તેથી સમુદ્રે માર્ગ બાંધવા જણાવ્યું. એટલે મારા પર માર્ગ બાંધીને જાઓ એમ કહયું.

સમુદ્રે માર્ગ આપવાં જ જોઇએ અને અમે પાર જવાનો ઉપાય કેમ જણાવ્યો? તેવી શંકામાં 'ખળભળી ઉઠેલા મઘર અને મઘર મચ્છવાળા' વિશેષણ યોજેલ છે. વળી આપ જલ વ્હેલ છે જેની અંદર એવો સમુદ્ર તે માર્ગ આપે જલની ઉત્પત્તિ સદા માટે ટળી જાય. તેથી મર્યાદાનું રક્ષણ થાય તે માટે સમુદ્રે તેમ કર્યું. જલને સમુદ્રમાં રહેવાનું ભગવાને નક્કિ કરેલું છે. તે તેનો સ્વભાવ છે. આકાશ માર્ગે જઇને પણ લંકા જઇ રાવણને હણી શકાત પણ તેમ ન કરતાં અલૌકિક કરવાનું થયું ત્યારે પત્થરોને સમુદ્રમાં તરવાનું જણાવ્યું અને ભગવાને પુલ બાંધ્યો. પુલ બાંધવો એ રાજસ કાર્ય છે. લંકાને બાળવી તે સાત્વિક અને રાક્ષસોનો વધ એ તામસ છે.

જલ, અગ્નિ અને પ્રાણ નિમિત હોવાથી સતાનો ક્રમ જણાયો. પોતાના યશથી લોકોને ઉજ્જવલ કરી એમ જણાવ્યું છે.

રામે જ લોકોને પ્રસિદ્ધ કરી નહિ તો લંકાને કોણ જાણત? કારણ કે રાક્ષસોના બીજા સ્થાનો લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી. બાણોથી ધવાએલા રાક્ષસોના

માથાઓ ભૂમી ઉપર પડયાં. તે ભગવાનનું સામર્થ્ય જણાવે છે.(૨૮)

એ પ્રમાણે જાંબવાને સ્તુતિ કરી ત્યારે ભગવાને તેને નીચેના બે શ્લોક વડે ભાંગેલા અવયવો પહેલાં જેવા કર્યા.

इति विज्ञातविज्ञानमृक्षराजानमच्युतः ।
व्याजहार महाराज भगवान्देवकीसुतः ॥२९॥

विशेषेण ज्ञातं विशेषज्ञानं यस्य, स्वभावतोऽपि महान्तमृक्षराजानम्, अच्युतः सर्वतः धर्मा अपि तस्य तथेति । एतत्प्रयोजनमुत्तरश्लोके वक्तव्यम् । तत्कृतपीडाभावाय वा । व्याजहार स्पष्टमुक्तवान् । निन्दिततत्वात् कदाचित् व्याजेनापि वदेत् । अत एतदुक्तम् । महाराजेति संबोधनं सेवकापराधापरिगणन ज्ञापनार्थम् । ननु कथं स्पष्टं वचनं कथं वा नाज्ञापितवानित्याह भगवानिति । सर्वसमर्थः । तादृशोऽपि देवकीसुतो भक्तकृपालुः। अतो युक्तमेवास्य स्पष्टवचनमिति भावः ॥२९॥

वचनात्पूर्वमेव तस्य हितं च कृतवानित्याह अभिमृश्येति ।

अभिमृश्यारविन्दाक्षः पाणिना शंकरेण तम् ।
कृपया परया भक्तं मेधगम्भीरया गिरा ॥३०॥

तस्याभिमर्शोऽपि सकृत कृतो नित्यं तिष्ठति । सामान्यस्यैव वाभिमर्शः सुखकरो भवति तत्क्षणम्, किं वक्तव्यसानन्दमयस्य । तत्रापि यस्मिन् क्षणे स निष्पादितः, ततःप्रभृति तथैवानुवर्तत इति पूर्वावस्थां ततोऽप्यधिकां वा प्राप्तवान् । मानसीं व्यथां दूरीकर्तुमाह अरविन्दाक्ष इति । दृष्ट्यैव सर्वसुखदायी । शंकरेण पाणिनेति । तस्मिन्नतिशयाधानमप्युक्तम् । येनाग्रे सद्बुद्धिरप्युत्पद्यत इति । एवं कायेन मनसा च सान्त्वनं कृत्वा वचसापि सान्त्वनमाह मेघगम्भीरयेति । मेघा हि शब्दत एव भाविवृष्टिं सूचयन्तः चिन्तादिसर्वतापहारका भवन्ति । तथाप्यनुचितं कथमुक्तवानित्याशङ्क्याह कृपया परयेति । अनेन वा मानसं सान्त्वनम् । तमिति तथा स्तोत्रकर्तारं सान्त्वनोचितम् । त्रिविधसान्त्वनेऽपि

VIBRANT PUSHTI
VADODARA

हेतुर्भक्तमिति ॥३०॥

वाक्यमाह मणिहेतोरिति ।

श्लोकार्थ - २९-30 : સર્વ જ્ઞાન જેને સારી રીતે થએલું છે તેવા રીંછના રાજાને અચ્યુતે કહ્યું. આ કહેવાનું પ્રયોજન ત્રીસમા શ્લોકમાં કહે છે.(૨૯-30)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : સર્વ જ્ઞાન જેને સારી રીતે થએલું છે તેવા રીંછના રાજાને અચ્યુતે કહ્યું. આ કહેવાનું પ્રયોજન ત્રીસમા શ્લોકમાં કહેશે. 'व्याजहार' એટલે સ્પષ્ટપણે કહ્યું. સેવકના અપરાધની ગણના ન કરવી એ જણાવવા હે મહારાજ ! એવું સંબોધન છે. સ્પષ્ટ વચન કેમ કહ્યું? આજ્ઞા કેમ ન કરી? એવી શંકા થાય તેથી 'ભગવાન' શબ્દ યોજેલ છે. તે સર્વે કરવા શક્તિમાન છે. તે દેવકીના પુત્ર હોઈ ભક્ત પર કૃપા રાખનારા હતા. તેથી સ્પષ્ટ વચન કહે તે યોગ્ય જ છે. વળી પહેલાંજ તેનું હિત કર્યું તેનો ભગવાને એકવાર કરેલો સ્પર્સ પણ સદા રહે છે અને તે સ્પર્સ સુખ આપાનારો હોય છે. તો આનંદમયના સ્પર્સનું તો કહેવું જ શું?

જે ક્ષણે સ્પર્સ કરવામાં આવ્યો ત્યારથી તે તેવો જ થઈને રહે છે. તેથી જાંબવાને પહેલાં કરતાં અધિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી તેની મનની પીડા દૂર કરી તે જણાવવા 'કમળના જેવા નયનવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. ભગવાન દષ્ટિથી જ બધાને સુખ આપનારા છે. 'સુખ આપનાર શ્રીહસ્તથી' શબ્દથી જણાવેલ છે. તેથી કાયા અને મનથી સાંતવન શબ્દથી જણાવેલ છે. તેથી કાયા અને મનથી સાંતવન કર્યું. 'મેઘના જેવી ગંભીર વાણથી' શબ્દોથી વાણીનું પણ સાંત્વન કર્યું. ચિંતાનું પર દુઃખ દૂર કર્યું. છતાં પર ભગવાને અયોગ્ય કેમ કહ્યું? એવી શંકા થાય તેથી 'ઘણી કૃપાથી' શબ્દો યોજેલ છે.

તે એટલે સ્તુતિ કરનાર છે. ત્રણે પ્રકારથી સાંત્વન કરવાનું પ્રયોજન 'ભક્ત' શબ્દથી કહેલું છે. હવે ભગવાનનું વચન કહે છે.(૨૯-30)

मणिहेतोरिह प्राप्ता वयमृक्षपते बिलम् ।
मिथ्याभिशापं प्रमृजन्नात्मनो मणिनामुना ॥३१॥

अत्रागमने मणिरेव हेतुः । मणिं नेतुमागता । बहुवचनं पूर्वदृष्टसर्वसाहित्यं सूचयति । हेतुशब्दो वा निमित्तवाची । मणिनिमित्तं वयं समागता इत्यर्थः । ऋक्षपत इति । ज्ञात्वैवागमनं निरूपितम् । अन्यथा बिले समागमनं न स्यात् । गणेरपि प्रयोजनमाह मिथ्याभिशापं प्रमृजन्निति । एतद्विस्तरेणोक्तमिति लक्ष्यते । मिथ्याभिशाप : अकृतापकीर्तिकीर्तनम् । लोकाः अतत्त्वविद इति । दृष्टिमेव मन्यन्त इति । अमुना मणिना अभिशापं प्रमृजन् इहागत इति सम्बन्धः। यद्यपि अग्रे मिथ्याभिशापापगमः, तथापि क्रिया प्रारब्धेति वर्तमानप्रयोग एव युक्तः । एकवचनं तु मिथ्याभिशापा एकस्यैवेति । आत्मन इत्यावश्यकता । अन्यथा भक्तोद्धारो न सम्भवतीति भावः ॥३१॥

एवं स्वाभिप्राये निरुक्ते कथं देयमिति विचार्य तावन्मात्रे दत्ते स्वस्य सेवकत्वं न सिध्यति, याचितं सर्व एव प्रयच्छतीति स्वकन्यां च दत्तवानित्याह इत्युक्त इति ।

શ્લોકાર્થ -૩૧ : હે રીંછના રાજા ! આ મણિથી પોતાની ઉપર ખોટો આરોપ દૂર કરવા મણિના નિમિત્તે અમે અહીં ગુફામાં આવ્યા છે.(૩૧)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : અહીં આવવાનું પ્રયોજન મણિ જ છે. મણિ લેવા માટે જ આવ્યા છે. મણિના નિમિત્તને લીધે અમે આવ્યા છે તેવો અર્થ છે.(૩૧)

'હે રીંછના રાજા' એ સંબોધનથી તેને ઓળખીને આવ્યા છે. નહિ તો ગુફામાં આવત નહિ. 'ખોટો આરોપ દૂર કરવા' શબ્દોથી મણિનું પ્રયોજન કહેલું છે. ખોટો આરોપ એટલે કાર્ય માટે નિંદા ગણાવી તે 'લોકો સત્ય જાણનારા હોતા નથી' એટલે આ મણિથી આરોપ દૂર કરવા હું અહિ પધારેલ છું. અહીં વર્તમાન કાળનો પ્રયોગ છે અને એ શબ્દ એકવચનમાં એટલા માટે છે કે તે ખોટો આરોપ હતો. જો તે દૂર કરવામાં ન આવે તો ભકતનો ઉદ્ધાર કરવાનું સંભવે નહિ એવો ભાવ છે. (૩૧)

શીશુક ઉવાચ - इत्युक्तः स्वां दुहितरं कन्यां जाम्बवतीं मुदा।
अर्हणार्थं स मणिना कृष्णायोपजहार ह ॥३२॥

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

जाम्बवत: अपत्यं जाम्ववती , अनेन पालिता कन्या न भवतीति सूचितम् । ऋक्षाणां विधानान्तराभावात् दानमेव कृतवान् । सापि तत: पूर्वं कन्या अदत्तैव स्थिता । मुदेति भाग्यं जातमिति । भगवानपि पूजित:, कन्याया: वरोऽपि प्राप्त इति । ततस्तस्या एव कन्याया: दानसमये अर्हणार्थं मणिमपि दत्तवान् । एतद्द्वयमपि न कुशोदकपूर्वकं प्रादात्, किन्तु उपजहार समीपे आनीय स्थापितवानित्यर्थ: ॥३२॥

एवमन्त:स्थितिमुक्त्वा बहि:स्थितिमाह अदृष्ट्वा निर्गममिति त्रिभि: ।

श्लोकार्थ -३२: એક કહેવાએલા શ્રીકૃષ્ણને સત્કાર માટે મણિની સાથે પોતાની પુત્રી જાંબવતી આનંદથી આપી. (૩૨)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : જાંબવાનનું સંતાન તે જાંબવતી છે. તે પાલન કરેલી પુત્રી ન હતી. તે બીજાની પુત્રી ન હતી. તેમનામાં બીજી વિધિ નહિ હોવાથી દાન જ કર્યું.

'આનંદ' શબ્દથી જણાવે છે કે જાંબવાનનું ભાગ્ય ખુલ્યું કારણ કે ભગવાનની પૂજા પણ થઈ અને કન્યાને વર પણ મળ્યા. તે કન્યાના દાન સમયે સત્કાર માટે મણિ પણ આવ્યો. આ બંને કુશવાળા જળથી પ્રતિજ્ઞા કરીને આવ્યાં નહિ પરંતુ 'उपजहार' એટલે પાસે લાવીને મૂક્યાં એવો અર્થ છે.

તે પ્રમાણે ગુફાની અંદરની સ્થિતિ વર્ણવી નીચેના શ્લોકથી બહારની સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે. (૩૨)

अदृष्ट्वा निर्गमं शौरे : प्रविष्टस्य बिलं जना: ।
प्रतीक्ष्य द्वादशाहानि दु:खिता: स्वपुरं ययु: ॥३३॥
निशम्य देवकी देवी रुक्मिण्यानकदुन्दुभि: ।
सुहृदो ज्ञातयोऽशोचन्बिलात्कृष्णमनिर्गतम् ॥३४॥
सत्राजितं शपन्तस्ते दु:खिता द्वारकौकस: ।
उपतस्थुर्महामायां दुर्गां कृष्णोपलब्धये ॥३५॥

प्रविष्टो हि तस्मिन्ने दिवसे समायास्यतीति तत्रत्या बहि:स्थिता: । निरन्तराकाङ्क्षया भोजनादिरहिता: द्वादशदिवसपर्यन्तं स्थित्वा द्वादशाक्ष्वपि क्षीणेषु जना विवेकरहिता: भगवानपि शौरिरिति विशेषतस्तत्प्रभावानभिज्ञा: दु:खिता: सन्त: द्वादशाहानि प्रतीक्ष्य स्वपुरं ययुं । 'संवत्सरप्रतिमा वै द्वादशरात्रय' इति । ततो येऽपि नागता:, तेऽपि द्वारकायां स्थिता: भगवन्निर्गमाभावं श्रुत्वा दु:खिता जाता इत्याह निशम्येति । क्षीणशमविवेको भूयानिति । तत्रापि पुत्रस्नेहो महानिति देवक्यादिकम उक्त: । वयो मुख्या: । अन्येऽपि सुहृद: सम्बन्धिन: ज्ञातयो गोत्रिणश्च विलादनिर्गतं कृष्णं श्रुत्वा अशोचन् । वस्तुतत्त्वानभिज्ञा: । कृष्णो हि भक्तहितार्थमेवावतीर्ण: । कथं विलम्बं कृतवानिति । एवं सर्वेषां शोकं राजसं दु:खमुक्त्वा तामसं सात्त्विकं चाह सत्राजितं शपन्तस्त इति । दु:खेऽपि विशष्टो हेतु: द्वारकौकस इति । मथुरां परित्यज्य देशप्रान्ते द्वारकायां स्थिता: कृष्णैकशरणा: भगवत्यनागते दु:खिता भवन्तीति युक्तमित्यर्थ: । द्वारकावासित्वेन तेषां शापोऽपि सत्राजित फलिष्यतीति सूचितम् । सात्त्विकं दु:खमाह उपतस्थुर्महामायामिति । माया हि भगवदुद्गमे प्रतिवन्धिका भवति । भगवांश्च तस्यै वरं दत्तवान् 'अर्चिष्यन्ती'ति । अतो भगवता दत्तो वर: अवश्यं तेनैर्व सत्य: कर्तव्य इति देवतान्तरमजनापेक्षया भगवदाविर्भावार्थं दुर्गैवानुसन्धेयो ।।३५।।

एवं भक्तानां त्रिविधं दु:खं दृष्ट्वा स्वयमाविर्भावं कुर्वन्नेव कृतकार्य: अर्धमासव्रते कृत एव स्वयमाविर्भूत:, स्ववाक्यमपि सत्यं कृतवानित्याह तेषां तु देव्युपस्थानादिति ।

<u>શ્લોકાર્થ - ૩૩ :</u> ગુફામાં પ્રવેશ કરાએલા શૌરિ બહાર પધાર્યા નહિ તે જોઈને બાર દિવસ રાહ જોઈને દુઃખી થઈને લોકો પાછા પોતાને ઘેર ગયા. (૩૩)

<u>ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી :</u> ગુફામાં પ્રવેશ કરાએલા ભગવાન તેજ દિવસે બહાર પધારશે એમ માનીને ગુફાની બહાર રહ્યા. તેઓ બાર દિવસ ભોજન વિગેરે કર્યા વગર રાહ જોઈ અને બધા અંગો ક્ષીણ થતાં વિવેક ગુમાવી બેઠો એટલે ભગવાન શૌરી સુરના પુત્ર છે એવો તેમનો પ્રભાવ ભૂલી દુઃખી થઈ

VIBRANT GOSHTI * VADODARA *

બાર દિવસ રાહ જોઇ પોતાને ઘેર ગયા. કારણ કે બાર રાત્રીઓ સવત્સરની સમાન છે.(૩૩)

પછી જેઓ ગુફા સુધી આવ્યા ન હતા તે દ્વારકાવાસીઓ ભગવાન ગુફામાંથી આવ્યા નથી એ જાણી દુઃખી થયા.

<u>શ્લોકાર્થ - ૩૪ :</u> *શ્રીકૃષ્ણ ગુફાની બહાર પધાર્યા તે સાંભળીને દેવકીજી રૂકિમણીજી, વસુદેવ મિત્રો બધાએ શોક કર્યો. (૩૪)*

<u>ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી :</u> સ્ત્રીઓમાં અવિવેક વધારે હોય છે અને પુત્ર માટે ઘણો સ્નેહ હોય છે. તેથી દેવકીજી ક્રમ જણાવેલો છે. દેવકીજી, રૂકિમણી અને વસુદેવ ત્રણ મુખ્ય છે. બીજા મિત્રો અને સંબંધીઓ અને સગાંઓ શ્રીકૃષ્ણ ગુફામાંથી બહાર પધાર્યા નથી એ સાંભળીને શોક કર્યો. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણે ભક્તનું હિત કરવા માટે અવતાર લીધો છે. એ વસ્તુના તત્વને તેઓ જાણતા ન હતા. (૩૪)

એ પ્રમાણે બધાના શોક અને દુઃખનું વર્ણન કહી નીચેના શ્લોકમાં તામસ અને સાત્વિક દુઃખનું વર્ણન કહી નીચેના શ્લોકમાં તામસ અને સાત્વિક દુઃખ જણાવે છે. (૬)

<u>શ્લોકાર્થ - ૩૫ :</u> *દુઃખી થએલા તે દ્વારકાવાસીઓએ સત્રાજિતને શાપ આપતા શ્રીકૃષ્ણ પ્રાપ્ત થાય તે માટે મહામાયા દુર્ગાની ઉપાસના કરી.(૩૫)*

<u>ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી :</u> આ દુષ્ટ સત્રાજિત પ્રસેનની માફક મરણ પામો એવો શાપ આવ્યો. તે દુઃખી થએલા શબ્દોથી કહેલ છે. 'દ્વારકાવાસીઓ' શબ્દોથી મથુરાથી ત્યાગ કરીને દ્વારકામાં રહેલા શ્રીકૃષ્ણ એકલા જેમનું રક્ષણ છે તેવા લોકો ભગવાન ન પધારતાં દુઃખી થાય તે યોગ્ય જ છે. દ્વારકાવાસીઓ કહ્યાં તેથી તેમનો શાપ પણ ફળશે.

ભગવાનને પ્રગટ થવામાં અડચણરૂપ માયા છે. અને મનુષ્યો તારી પુજા કરશે. એવું ભગવાને તેને વરદાન આપેલું છે. તેથી ભગવાન પ્રગટ થાય તે માટે બીજા દેવનું ભજન કરવા કરતાં દુર્ગાનું પૂજન કરવું જોઇએ. (૩૫)

આ પ્રકારે ભક્તોનું ત્રણ પ્રકારનું દુઃખ જોઇને પોતે પ્રગટ ન થતાં અર્ધ

માસ સુધી તેઓએ દુર્ગાનું પૂજન કર્યુ. ત્યારે ભગવાન પોતે પ્રગટ થયા અને પોતાનું વચન સત્ય કર્યુ તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

तेषां तु देव्युपस्थानात्प्रत्यादिष्टाशिषासवः ।

प्रादुर्बभूव सिद्धार्थः सदारो हर्षयन्हरिः ॥३६॥

प्रत्यादिष्टः आशिषा सह असवो येन तादृशो भगवान् स्वयमेव समागतः । असुशब्दात् समासान्तः अच्प्रत्ययः । आशिषत्यलुक् तृतीयायाः । प्रत्यादिष्टमुपदिष्टम् । प्रतिरानुगुण्ये । देव्युपस्थानात् या आशीः तया सह भगवान् प्राणानपि दत्तवानिति । अथवा । देव्युपस्थानात् प्रत्यादिष्टाशिषा कृत्वा दुर्गाया आशीर्वादेन सवो यज्ञरूपः प्रादुर्भूतः । प्रत्यादिष्टाशिषां सवेति पाठश्चिन्त्यः । राजानं प्रति वा । यो युष्माकं भक्तानां स कार्यकर्ता सिद्धार्थः सन् प्रादुर्भूत इति । दुर्गाया वा आशीर्निराकृत्य प्रत्यादिष्टाशिषा कृत्वा स्वयमेव सर्वकामपूरको यज्ञः प्रादुर्भूतः । सिद्धार्थः स्यमन्तकसहितः । सदारः स्त्रीसहितोऽपि । हर्षयन् हरिरिति । हृष्टः सर्वाभरणभूषितः । भोजनादिना च पुष्टो, नतु ग्लानियुक्तः । यतो हरिः सर्वदुःखहर्ता ॥३६॥

ततः परमानन्दो जात इत्याह उपलभ्येति ।

<u>શ્લોકાર્થ - ૩૬</u> : *દેવીના સ્થાનમાંથી જાગાવેલી આશિષ સાથે પ્રગટ કરેલા છે પ્રાણ જેમને તેવા અર્થ પ્રાપ્ત કરેલા હરિ પત્ની સહીત તેઓની અંદર પ્રગટ થયા. (૩૬)*

<u>ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી</u> : પ્રગટ થયા છે આશિષ સાથે પ્રાણ જેના તેવા ભગવાન પોતે ત્યાં પધાર્યા. દેવીના સ્થાનમાંથી જે આશિષ નીકળી તેની સાથે ભગવાનેહ પ્રાણો પાણ આવ્યાં એવો અર્થ છે. તેઓ દેવી દુર્ગાના આશિષથી યજ્ઞરૂપ ભગવાન પ્રગટ થયા. શુક રાજાને કહે છે કે તમો ભકતોના કામ કરનારા અર્થ પ્રાપ્ત કરી પ્રગટ થયા. એવો અર્થ લેવો. અર્થ પ્રાપ્ત કરેલાં અને 'હર્ષ ઉત્પન્ન કરતાં' શબ્દોથી હરિ પ્રગટ થયા. હર્ષ ઉત્પન્ન કરતા બધા આભરાણોથી શોભતા અને ભોજન વડે તૃપ્ત થએલા પાણ થાકેલા નહિ કારાણ કે હરિ સર્વનું દુઃખ હરનાર છે. (૩૬)

સર્વેને પરમાનંદ થયો તે હવે નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

उपलभ्य हृषीकेशं मृतं पुनरिवागतम् ।
सहपत्न्या मणिग्रीवं सर्वे जातमहोत्सवा : ॥३७॥

असभ्यो दृष्टान्तो लौकिकभाषायां न दोषाय । श्वशुरेणैव स मणिः कण्ठे निबद्धः । अतस्तदनुरोधेन मणिः स्वकीयं एवेति ज्ञापयन् स्त्रीसहितो मणिग्रीवः स्वयमागतः । न केवलं समागमने अपकीर्त्यभावः, किन्तु निरोधोऽप्यनेन जात इत्याह सर्वे जातमहोत्सवा इति । हृषीकेशत्वात्तथैव तेषु प्रेरितवान् ॥३७॥

एवमपि प्राप्य उपक्रमबलीयस्त्वार्थं समानयनार्थं प्रक्रान्त इति सत्राजितायैव दत्तवानित्याह सत्राजितमिति ।

શ્લોકાર્થ -૩૭ : મરણ પામેલા ફરીથી પ્રાપ્ત થાય તેમ કંઠમાં મણિવાળાં હૃષિકેશને પત્ની સામે પ્રાપ્ત કરી મોટો ઉત્સવ કર્યો.(૩૭)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : લૌકિક ભાષામાં અસભ્ય દૃષ્ટાંત દોષ કરનાર થતો નથી. સસરાએજ તે મણિ ભગવાનના કંઠમાં બાંધેલો તે જણાવતા 'કંઠમાં મણિવાળા પોતે સ્ત્રી સહીત પધાર્યા' પધારવાથી અપકિર્તિ દૂર થઇ ગઇ એટલું જ નહિ પણ નિરોધ પણ થયો. સર્વે મોટો ઉત્સવ કર્યો. ભગવાન હોવાથી તેમને ઉત્સવની પ્રેરણા કરી.(૩૭)

આ રીતે મણિ પ્રાપ્ત કરીને ભગવાને મણિ સત્રાજિતને આપ્યો. એ નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

सत्राजितं समाहूय सभायां राजसंनिधौ ।
प्राप्तिं चाख्याय भगवान्मणिं तस्मै न्यवेदयत् ॥३८॥

यदादौ भगवान् विचारयति, तदेव करोति । आदौ च तस्य स्यमन्तक इति प्रवृत्तः । न केनाप्युपायेन स्वकीयं मन्यते । अत एवाग्रेऽपि न ग्रहीष्यति । निबन्धे तदन्योऽपि हेतुरुक्तः ।

सर्वात्मनान्यद्धाति हरिः स्वयम् ।
सर्वात्मनाऽऽपन्नं च नाशयेव सुयोधनम् ॥१॥ इति।

सभायामाह्वानम् । पश्चाद्दुरात्मा अन्यथा वक्ष्यतीति, लज्जां च जनयितुम्, तत्रापि राजसन्निधौ निर्भयम् । यथा राजापि न ग्रहीष्यतीत्याज्ञापयितुं वा । प्राप्त्युपायं प्रकारं वा सम्यगुक्त्वा तत्सत्तां दूरकृत्य मणिं तस्मै न्यवेदयत् । यतो भगवान् स्वेच्छो, मारयितुं वा, न कोऽपि ज्ञातवान् किमर्थं दत्तवानिति । निवेदनं 'तवेदमानीतं गृहाणे'ति ।

ततस्यस्य कृत्यमाह स चातिव्रीडित इति पञ्चभिः ।

શ્લોકાર્થ -૩૮ : *ભગવાને સત્રાજિતને સભામાં રાજાની રૂબરૂ બોલાવીને મણિની પ્રાપ્ત કરવાનો વૃતાંત કહી મણિ આપ્યો. (૩૮)*

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : ભગવાન આરંભમાં જે કરવાનો વિચાર કરે છે. તે જ કરે છે. મણિ લાવવા તેમને પ્રવૃતિ કરેલી. કોઇ પણ ઉપાયથી તેને તેઓ પોતાનો માનતા નથી. તેથી ભવિષ્યમાં પણ તે તેને લેશે નહિ. નિબંધમાં તો જેની અંદર બીજાનું મન છે તે હરિ પોતે કોઇપણ પ્રકારે ગ્રહણ કરતા નથી જેમ સુયોધનનો નાશ માટે વિચાર કર્યો તેમ જે સંપૂર્ણપણે શરણે આવેલો નથી. તેને પોતાનો ગણતા નથી.(૭)

પાછળથી સત્રાજિત જુઠુ બોલશે એમ માની તેને શરમ પાછળથી સત્રાજિત જુઠું બોલાવી અને રાજાની હાજરીમાં થાય તે માટે સભામાં બોલાવી અને રાજાની હાજરીમાં મણિ આપ્યો. મણિની પ્રાપ્તિનો ઉપાય પણ તેને વૃતાંતથી બતાવ્યો. પોતાની માલીકી દૂર કરીને મણિ તેને આપ્યો. આ તારો મણિ લાવ્યો છું તે તું લે એમ કહ્યું. (૩૮)

પછી સત્રાજિતે જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

स चातिव्रीडितो रत्नं गृहीत्वावाङ्मुखस्ततः ।
अनुतप्यमानो भवनमगमत्स्वेन पाप्मना ॥३९॥

लोभाद्दण्डभयाच्च गृहीत्वा लज्जितो जातः । लाके अपकीर्तिमुत्पादितवानिति अवाङ्मुखो जातः । ततः पूर्वोक्तादेव हेतो : अपकीर्तिजननात् । अनुतापोऽपि तत एव । अतोऽस्य प्रायश्चित्ते परलोकशुद्धिर्भविष्यतीति ज्ञापितम् । न कोऽपि

तस्य वन्धुरिति कमप्यपृष्ट्वा स्वभवनमेवागमत् । ननु रत्नं प्राप्य संतोषे कर्तव्ये कथमनुताप इति चेत्, तत्राह स्वेन पाप्मनेति । देवान्तरप्रसादापेक्षया भगवदपराधो महानिति ॥ ३९॥

वलवता विग्रहे आकुल: सन् तमेवार्थमनुध्यायन् जात इत्याह सोऽनुध्यायन्निति ।

<u>श्लोकार्थ - ૩૯ :</u> ઘણો શરમાએલો તે રત્ન લઈ, નીચું મોઢું રાખી પોતાના પાપથી દુઃખી થતો ઘેર ગયો.(૩૯)

<u>ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી :</u> લોભને લીધે અને શિક્ષા થવાના ભયને લઈને રત્ન લઈને શરમાયો. અપકિર્તિ કરાવ્યાના કારણને લીધે નીચું મોઢું કર્યું. દુઃખી પણ થયો. તેથી એમ સૂચવે છે કે પ્રાયશ્ચિત થતાં આની પરલોકમાં શુદ્ધિ થશે.

તેને કોઈ બંધુ ન હતો. એટલે કોઈને પણ પૂછયા વગર ઘેર ગયો. રત્ન મેળવીને સંતોષ થવો જોઈએ તો દુઃખ કેમ થયું? એવી શંકામાં 'પોતાના પાપથી' શબ્દો યોજેલ છે. કારણ કે બીજા દેવની કૃપા કરતાં ભગવાનનો અપરાધ મોટો છે. (૩૯)

તે હવે મુંઝાયો અને વિચાર કરવા લાગ્યો તે હવે કહે છે.

VIBRANT PUSHTI
VADODARA

सोऽनुध्यायंस्तदेवाघं बलवद्विग्रहाकुल: ।
कथं मृजाम्यात्मरज: प्रसीदेद्वाच्युत: कथम् ॥४०॥

अयत्नेनापि स एवार्थ: ध्यातो भवति । यद्यपि विग्रह : स्वयं न कृत : नापि करिष्यति, भगवानपि न करोति, तथापि भगवदीयै: वलवद्भि: सह विग्रह: संभविष्यतीति व्याकुलता । अयं दोषस्तदापगच्छेत्, यदि भगवान् प्रसन्नो भवेत् । तदेव विचारयति कथं मृजामीति । स हि देवोपासक इति तस्य प्रायश्चित्ते मति: । रज: पापम् । अच्युतस्य सर्वथा नित्यधर्मस्य अवश्यं भाविनरके हेतुभूतापराधस्य कृतत्वात् तत्प्रसाद एव तदपगम इति प्रसीदेद्वाच्युत: कथमिति विचारयति ॥ ४०॥

यथा वाक्येन अपकीर्तिर्जाता । अधना क्रियया कथं [illegible]

तदाह किं कृत्वेति ।

શ્લોકાર્થ -૪૦ : બલવાન સાથે વિગ્રહની લીધે મુંઝાએલો તેજ પાપનું ચિંતન કરતો તે વિચારવા લાગ્યો કે મારૂં પાપ હું કેવી રીતે દૂર કરૂં? અથવા અચ્યુત કેમ પ્રસન્ન થાય. (૪૦)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : પ્રયાસ વગર પણ તેજ વિષયનું ચિંતન થવા લાગ્યું. જો કે પોતે વિગ્રહ કર્યો ન હતો અને કરવાનો પણ નહતો. ભગવાન પણ વિગ્રહ કરતા નથી. છતાં બલવાન ભગવદીઓ સાથે વિગ્રહની સંભાવના થશે એમ તેને મુજવણ થઇ.

જો ભગવાન પ્રસન્ન થાય તો આ દોષ દૂર થાય તેથી તેનો જ વિચાર કરે છે. કારણ કે તે દેવની ઉપાસના કરનારો હોવાથી તેની બુદ્ધિ પ્રાયશ્ચિત કરવાની હતી. કેવી રીતે પ્રાયશ્ચિત કરૂં? અચ્યુતનો સંપૂર્ણપણે એટલે ભગવાનનો અવશ્ય પ્રાપ્ત કરનાર નરકના કારણરૂપ અપરાધ કરેલો હોવાથી તેમની પ્રસન્નતા થાય તોજ અપરાધ દૂર થાય અથવા અચ્યુત કેમ પ્રસન્ન થાય? તે વિચાર કરે છે. (૪૦)

જેમ વાક્ય બોલવાથી અપકિર્તિ થઇ હતી તેમ હવે ક્રિયાથી કીર્તિ થાય તેનો વિચાર કર્યો તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

किं कृत्वा साधु मह्यं स्यान्न शपेद्वा जनो यथा ।
अदीर्घदर्शनं क्षुद्रं मूढं द्रविणलोलुपम् ॥४१॥

मास्तु वा किर्ति, जनो लोकः यथा न शपेत् । शापे हेतुर्वाग्दोष एव मम, न त्वन्यदिति । स्वदोषाननुवदति अदीर्घशर्नमिति । स्यमन्तकेन वचनेन वा इष्टमनिष्टं वा भविष्यतीति दीर्घदर्शनं कर्तव्यम्, तन्न कृतमिति सात्त्विको दोषः । तत्रापि हेतुः क्षुद्रमिति । अल्पोऽहं राजसः । महान्तो हि गम्भीरा भवन्ति । किञ्च । प्रथमवाक्योल्लङ्घनमेव मम दोषः पतितः । तत्र हेतुः द्रविणलोलुपमिति ॥४१॥

एवं दोषत्रये कः प्रतिकार इति चिन्तायां क्रियमाणशयां निमित्तभूत्तो

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

मणिरेव देय इति स्वस्य स्फूरितः । तदा सूर्यः । न मणिर्देय । तर्हुभयं देयम्, तथा सति भगवानपि संतुष्टो, लोका अपि न वाच्यं वदिष्यन्ति इति निश्चित्य, स्वाध्यवसायमाह दास्ये दुहितरमिति ।

શ્લોકાર્થ-૪૧ : શું કરવાથી મારૂં ભલું થાય અથવા લાંબી દૃષ્ટિ વગરના મૂર્ખ અને દ્રવ્યના લોભી મને લોક શાપ ન આપે? (૪૧)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : કીર્તિ ભલે પ્રાપ્ત ન થાય પણ લોકો શાપ ન આપે કારણ કે શાપ આપવાનું કારણ વાણીનો દોષ છે.

ઉત્તરાર્ધથી પોતાના દોષો જણાવે છે. મારી વાણીથી અનિષ્ટ થશે એ માટે વિચારવું જોઈતું હતું તે કરી નથી તે સાત્વિક થશે એ માટે વિચારવું જોઈતુ હતું. તે કરી નથી તે સાત્વિક દોષ તે 'નજીવો' શબ્દથી જણાવે છે. હું નજીવો રાજ્ય છું. મોટા પુરૂષો ગંભીર હોય છે. 'દ્રવ્યનો લોભી' શબ્દથી ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન બતાવે છે.

એવા ત્રણ દોષ થતાં કયા ઉપાયો કરવા એનો વિચાર કરતાં મણિ ભગવાનને આપ્યો એ ઉપાય તેને સ્ફૂર્યો ત્યારે સૂર્યે જણાવ્યું કે મણિ ન આપવો એ ઉપાય પરંતુ કન્યા આપવી. બંને આપવાં તેમ થતાં ભગવાન પ્રસન્ન થશે અને લોકો નિંદા પણ કરશે નહિ. એવો નિશ્ચય કરી નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે.

दास्ये दुहितरं तस्मै स्त्रीरत्नं रत्नमेव च ।
उपायोऽयं समीचीनस्तस्य शान्तिर्न चान्यथा ॥४२॥

तस्मै प्रसिद्धाय । सर्वथा ग्रहीष्यतीत्यत्र हेतुः स्त्रीरत्नमिति । यथा जाम्बवान् कायिकमपराधं कृत्वापि मणिं दुहितरं च दत्वा कृतार्थो जातः, एवमहमपि भविष्यामीत्यभिप्रायेणाह रत्नमेव चेति । नन्वन्यः भक्तिमार्गानुसारी उपायः कथं न क्रियते, तत्राह उपायोऽयं समीचीन इति । व्यवहारे अस्मिन्नर्थे अयमेवोपायः समीचीनः, अन्यथा तस्य शान्तिर्न भविष्यतीति । स्वस्यार्धदुर्बुद्धिः, भवेदेवं यदि भगवान् (न) मणिं गृह्णीयात्, सर्वथा प्रपन्नता च न कृतेति ॥४२॥

न केवलमेवं विचारितवान्, किन्तु कृतवानित्याह एवं व्यवसित इति ।

શ્લોકાર્થ - ૪૨ : તમને રત્નરૂપ પુત્રી અને રત્ન પણ આપીશ. આજ યોગ્ય ઉપાય છે. તેની શાંતિ બીજે થશે નહિ. (૪૨)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી :એટલે શ્રીકૃષ્ણને મારી પુત્રી આપીશ અને તે ગ્રહણ કરશે તેનું કારણ 'સ્ત્રીઓમાં રત્નરૂપ' શબ્દથી કહેલું છે. જેમ કાયાથી અપરાધ કર્યા પછી જેમ જાંબુવાન રત્ન અને પુત્રી આપી કૃતાર્થ થયો તેમ હું પણ કૃતાર્થ થઈશ. એવો અભિપ્રાય છે.

ભક્તિમાર્ગને અનુસરતો બીજો ઉપાય કેમ ન કર્યો? એવી શંકા થાય તેથી આ યોગ્ય ઉપાય છે. આ ઉપાય વગર બીજા પ્રકારે અપરાધની શાંતિ થશે નહિ. આ વિચારથી ભગવાન મણિ ગ્રહણ કરે તો અપરાધની શાંતિ થાય. (૪૨)

તેને તે પ્રમાણે વિચાર કર્યો તે હવે કહે છે.

एवं व्यवसितो बुद्धया सत्राजित्स्वसुतां शुभाम् ।
मणिं च स्वयमुद्यम्य कृष्णायोपजहार ह ॥४३॥

बुद्ध्यैव, न तु कश्चित्पृष्टः । शुभां शोभनरूपाम् । विवाहे समलङ्कृतां स्वयं गृहे नीत्वा दोषपरिहाराय कृष्णाय सदानन्दरूपाय उपजहार । हेत्याश्चर्ये. कथमेवं कृतवानिति ॥४३॥

ततो भगवानेकं गृहीतवान्, एकं नेत्याह द्वाभ्याम् ।

શ્લોકાર્થ - ૪૩ : અહો ! બુદ્ધિથી એ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી સત્રાજિતને પોતે પ્રયાસ કરી પોતાની સુંદર પુત્રી અને મણિ આપ્યાં. (૪૩)

ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી : પોતાની બુદ્ધિથી એ પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો પણ કોઈને પૂછયું નહિ. શણગારેલી પુત્રીને પોતે શ્રીકૃષ્ણના મહેલે લઈ જઈ શ્રીકૃષ્ણને આપી. અહો ! શબ્દ તે આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. (૪૩)

નીચેના બે શ્લોકથી ભગવાને પુત્રીને ગ્રહણ કરી અને મણી ન ગ્રહણ કર્યો.

तां सत्यभामां भगवानुपयेमे यथाविधि ।

बहुभिर्याचितां शीलरूपौदार्यगुणान्विताम् ॥४४॥

तां सत्यभामामिति । सत्येनैव भासत इति सत्यरूपा कान्तिरूपा च । यद्यपि तेन निवेदनमेव कृतम्, तथापि स्वयं यथाविधि उपयेमे । अन्यथा अन्यस्मै देया पतिष्यतीति । तत्र हेतुः बहुभिर्याचितामिति । सा हि पूर्वमन्यस्मै सन्दिग्धा प्रतिश्रुता । अतो विवादास्पेदति यथाविध्येव विवाहः कर्तुमुचितः। किञ्च । गुणा अपि तस्यां सन्तीत्याहशीलेति । शीलमन्तःकरणधर्म इन्द्रियाणां वा क्रियारूपम् । रूपं शरीरस्य । औदार्यमन्तःकरणस्य । एवमुत्कृष्टैर्गुणैरन्वितम् ॥४४॥

एकं गृहीत्वा द्वितीयं प्रत्याचष्टे भगवानाहेति ।

<u>શ્લોકાર્થ -૪૪ :</u> બહુ પુરૂષોએ જેને માટે માગણી કરેલી તેવી શીલ, રૂપ, ઉદારતા ગુણોવાળી સત્યભામાને ભગવાન વિધિ પ્રમાણે પરણ્યા. (૪૪)

<u>ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી :</u> સત્યરૂપ અને કિર્તિરૂપ સત્યભામા હતી. સત્રાજિતે ફકત સત્યભામા જ આપી હતી છતાં પણ ભગવાન પોતે તેની સાથે વિધિ પ્રમાણે પરણ્યા.

'બહુ પુરૂષોએ જેને માટે માગણી કરેલી' વિશેષણથી તેનું વિધિ પ્રમાણે પરણવાનું કારણ કહેલું છે.

કારણ કે બીજાની સાથે તેનું સગપણ કરેલુ કે નહિ તે સંદેહ હતો. તેથી વિધિ પ્રમાણે વિવાહ કરવો યોગ્ય હતો.

વળી તેનામાં ગુણો પણ હતા. શીલરૂપ ઉદારતા ગુણોથી વિશેષણ જણાવ્યું છે. શીલ એ અન્તઃકરણનો ગુણ છે. રૂપ શરીરનો ગુણ છે. ઉદારતા અન્તઃકરણનો ગુણ છે. એમ ઉત્તમ ગુણોવાળી હતી. (૪૪)

એકનું ગ્રહણ કરીને ભગવાને બીજાને લેવાની ના પાડી તે નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

भगवानाह न मणिं प्रतिच्छामो वयं नृप ।

तवास्तु देवभक्तस्य वयं च फलभागिनः ॥४५॥

VIBRANT PUSHTI * VADODARA *

ईश्वरत्वान्नात्र संनियोगशिष्टन्यायो वक्तुं शक्य: । न मणिं प्रतिच्छाम इति । विवाहे तु अहमेव प्रयोजक: । मणौ तु सर्वसम्मतिरपेक्ष्यत इति । अत एव वयमिति बहुवचनम् । नृपेति परीक्षित्संबोधनं भगवानाहेति वाक्ये संबध्यते, न तु भगवदुक्ते । राजानो हि तथा वदन्तीति ज्ञापनाय । किञ्च । द्वयं समर्पितम् । तत्रैकं ममास्तु, एकं च तवास्तित्याह तवास्त्विति । तत्र हेतु: देवभक्तस्येति । अन्यथा सूर्य: क्रोधं करिष्यतीति भाव: । तथापि निवेदितं कथं त्यज्यत इत्याशङ्क्याह वयं च फलभागिन इति । मणिफलस्माकमपि भविष्यति । श्वशुरस्य धनसम्परात्कश्चित्समुचित: । सत्राजितस्तु स्वात्मानां समुचिनोतीति प्रत्यय: । भगवदभिप्रायस्तवखूर: । भगवदभिप्रायस्त्वक्रूर: । तस्मै पूर्वं तेन कन्या प्रतिश्रुता । उभयग्रहणे तस्य दु:खं भविष्यतीति भक्तहितं भक्तिमार्गं च सत्यं कर्तुं तथोक्तवानित्यर्थ: ॥४५॥

इति श्रीभागवतसुबोधिन्यां श्रीमल्लक्ष्मणभट्टात्मजश्रीमद्वल्लभदीक्षितविरचितायां

दशमस्कन्धविवरण उत्तरार्धे सप्तमोऽध्याय: ॥७॥

इति दशम - उत्तरार्ध - राजस-साधन-प्रकरणं समाप्तम् ।

<u>શ્લોકાર્થ -૪૫ :</u> *હે રાજા ! ભગવાને કહ્યું કે અમે મણિ લઈશું નહિ. દેવના ભક્ત તે તને ભલે રહે. અમે ફલ ભોગવીશું. (૪૫)*

<u>ભાવાર્થ, સુબોધિનીજી :</u> શ્રીકૃષ્ણ ઈશ્વર હોવાથી તેમને સંનિયોગ શિષ્ટનો નિયમ લાગું પાડી શકાય નહિ. વિવાહમાં તો હું જ નિર્ણય કરવામાં છું. પણ મણિ લેવો તેમાં બધાની સંમતિની જરૂર છે. તેથી અમે મણિ લઈશું નહિ. 'અમે' એમ બહુવચન છે. હે રાજા ! શુકે પરિક્ષિતને સંબોધન કરેલ છે. ભગવાને કહ્યું એ વાક્ય સાથે તેનો સંબંધ છે. રાજાઓ તે પ્રમાણે કહે છે. એમ જણાવવા એ સંબોધન કરેલું છે. સત્રાજિતે બે આપ્યાં. તેમાંથી એક મારું છે અને બીજું તને ભલે રહે. તે 'તને ભલે રહે' શબ્દોથી કહે છે. 'દેવના ભક્ત' શબ્દથી તું મણિ નહિ રાખે તો સૂર્ય તારી પર ક્રોધ કરશે એવો ભાવ છે.

છતાં આપેલ મણિ કેમ ત્યજો છો? એવી શંકામાં અને અમે ફલ ભોગવીશું શબ્દો યોજેલ છે. મણિનું ફલ અમને પણ મળશે. કારણ કે સસરાનું બધું ધન હોય તે જમાઈ જ ભોગવે છે. ભગવાનનો અભિપ્રાય તો અકુરનો સમાવેશ કરવાનો છે. તે અકુર સાથે સત્રાજિતે કન્યાનું સગપણ કરેલું. ભગવાન કન્યા અને મણિ બંને લે તો અકુરને દુઃખ થાય તેથી ભક્તિનું હિત કરવા અને ભક્તિમાર્ગને સત્ય કરવા ભગવાને તેમ કર્યું એવો અર્થ છે.

દશમ સ્કંધ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય સાતમો

રાજસ સાધન પ્રકરણ

સમાપ્ત
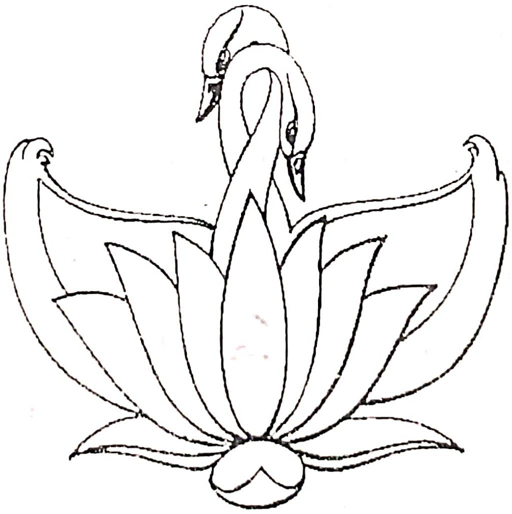
VIBRANT PUSHTI * VADODARA *